

ЭЛКЪАНЛАНЫ М. К.

КОМПЬЮТЕРНО-ТЕХНИЧЕСКАЯ КОМПЛЕКТОВАНИЕ

КЪАРАЧАЙ ТИЛНИ

V—VI КЛАССЛАДА
ДЕРСЛЕРИ

МЕТОДИКА БОЛУШЛУКЪ

БИРИНЧИ ЧЫКЪГЪАНЫ

Къарачай-Черкес облоно бегитгенди

Ставрополь китаб басманы
Къарачай-Черкес бёлюмю
Черкесск — 1980

74.261.4 (карач.)
Э 53

кар. 276

Карачаево-Черкесская
областная
БИБЛИОТЕКА

© Ставрополь китаб басманы
Къарачай-Черкес бѣлюмю, 1980

АЛ СЕЗ

Бу китаб устазлагъа, артыкъсыз да джангы башлагъанлагъа, болушлукъгъа деген муратда чыгъады.

Болушлукъну аллында программаны бѐлюмлерин къалай окъутургъа керек болгъаныны юсюнден рекомендацияла бериледиле.

Тематика планла бла дерслени планлары юлгю халда джазылгъандыла. Планлада ишле «Къарачай тил» китабны V, VI класслагъа ючюнчю (1980 дж.) чыкыгъаны бла бериледиле, джангы джарашдырылгъан программагъа кѐре.

Дерслени планларында карточкала бла ишлеу айтылмагъанды. Ол иш а хар дерсде дегенча бардырылгъа керекди.

Устаз, сохталаны болумларына кѐре, карточкаланы хазырлаб, ишни алай баджарыргъа тыйыншылды. Хар дерсде ма быллай карточкала бла хайырланыгъыз дерге кыйынды.

Къарачай тилни дерслеринде техника мадарладан диктантла джаздыргъан кѐзюуде магнитофонну, текстле бла ишлегенде кодоскопну, грамзаписле бла хайырланыргъа керекди. Изложение, сочинение джазар ючюн, диафильмле бла да хайырланыргъа боллукъду.

Болушлукъну тамалы, проблема халда соруула салыб, сохталаны керекли оюмгъа келтириудю, устазны башчылыгъы бла грамматика джорукълагъа юретиудю. Болушлукъда хар дерсни планында къаллай таблица бла хайырланыргъа керек болгъаны айтылады, кѐбюсюню юлгюлери бериледиле.

Китабдагъы материал юлгю халда бериледи, хар устаз, сохталарыны къарыуларына кѐре, берилген материал бла хайырланады.

БЕШИНЧИ КЛАССДА КЪАРАЧАЙ ТИЛНИ ОКЪУТУУНУ БИР КЪАУУМ МЕТОДИКА АМАЛЫ

Бешинчи классны къарачай тилден программасы бу бѐлюмлѐден къуралады: тѐртюнчю классда окъулгъанны къайтарыу, лексика, сѐз къурау, тилни кесеклери—ат, сыфат, сынау, алмаш, сѐзлеу, этим, джылны ичинде окъулгъанны къайтарыу, байламлы тил ѐсдюрюу.

I. Тѐртюнчю классны къайтарыу

Джылны аллында къайтарыуну уллу магъанасы барды: сохтала окъуу джылны къаллай билим бла башлагъанлары белгили болады.

Къайтарыугъа программада беш сагъат бериледи. Соруучу, буйрукъчу, кѐлтюртюрчю айтымладан, айтымны членлеринден, туура сѐзден билимлерин сохтала эсге тюшюрѐдиле. Бешинчи дерсде сынау диктант джаздыла. Устаз халатланы классификациясы этеди, хар сохтаны джиберген халатларын бирер башха бетге джазады. Окъулгъанны къайтарыу хар дерсде барады. Аны мураты джангы дерсни ангыларгъа сохталаны хазырлауду.

II. Лексиканы окъутуу

Лексиканы окъутуугъа программада тѐрт сагъат бериледи. Тѐртюнчю классда омонимлѐден, синонимлѐден, антонимлѐден алгъан билимлерин эсге тюшюрѐдиле, къарачай тилни сѐз байлыгъы бла, джангы эмда эски сѐзле бла, бир-биринден айырыргъа болмагъан сѐзтутушла бла шагърей боладыла.

Омонимлени, синонимлени, антонимлени эсге салыр юсюн, текст бериледи, анда синонимлени, омонимлени, антонимлени табыб, тилде аланы джюрютюню айыра-лыла Берилген сѣзтутушла бла айтымла кѣураб джа-задыла (сары джау — кѣанлы джау; адамны кѣашла-ры — ат джерни кѣашлары...).

Берилген сѣзлени синонимлерин, антонимлерин та-быб айтдыруу бла джаздыруу дегенча ишлени этдир-ирге да боллукѣду.

Кѣарачай тилни сѣз байлыгѣы бла шагърей этген кѣзюуде быллай ишле этерге боллукѣду:

1. Берилген сѣзледен таза кѣарачай сѣзлени таба билиу.

2. Бизни тилге башха тилледен Уллу Октябрь со-циалист революциягѣа дери неда андан сора кирген сѣзлени бир-биринден айыра билиу.

3. Берилген текстде джангы бла эски сѣзлени таба билиу.

Лексиканы окѣутуу толусу бла дерслени планла-рында берилгенди.

III. Сѣз кѣурауну юсюнден

Программада бу бѣлюмню окѣутуугѣа беш сагъат бериледи. Сѣз кѣураудан ал класслада алгъан билим-лерин эсге саладыла. Сѣзню тамалы бла биринчи кере тубейдиле.

Сѣз кѣурауну окѣутхан кѣзюуде быллай ишле этди-рирге боллукѣду:

1. Бет, сан, болуш аффикслени кѣоша айтыргѣа эм-да джазаргѣа.

2. Берилген текстде болушлада, санлада, бетледе тюрленген сѣзлени таба эмда аланы аффикслерин ай-ыра билиу.

3. Берилген текстден бет, болуш, сан аффикслери болмагъан сѣзлени айырыб айтыу эмда джазыу.

4. Текстден бир тамырлы сѣзлени айырыб джазыу.

5. Берилген сѣздеде тамыр, тамал, аффикс айыра билиу.

6. Берилген сѣзледен сѣз кѣураучу аффикслени бо-лушлугѣу бла джангы сѣзле кѣурау.

7. Берилген тамырладан кѣош сѣзле кѣурау.

8. Къош эмда къурау сёзлени бир-биринден айыра билиу.

Сёз къураудан этилген ишлени уллу магъаналары болады: сохталаны тил байлыкъларын ёсдюредиле, тилни окъурга учундурадыла.

ТИЛНИ КЕСЕКЛЕРИН ОКЪУТУУНУ ЮСЮНДЕН

1. Ат

Тёртюнчю классда окъулгъанны эсге тюшюре, иелик атланы джалгъаныуларын, болуш аффикслени тюз джазылыуларын, атланы къуралыуларын, къош эмда къурау атланы окъуйдула.

Программада бу бёлюмню окъутуугъа джети сагъат бериледи. Хар дерсде окъулгъанны къайтарыу барады. Аны юсю бла устаз сохталаны джангы дерсге хазырлайды.

Атны окъутхан кёзюуде быллай ишле этдирирге боллукъду:

а) тюз атла бла иелик атланы берилген текстден айырыб джазыу;

б) тюз атладан иелик атла къураб джазыу;

в) иелик атланы болушлагъа салыб, хапарчыкъ къураб джазыу; сёз ююн: «Мени тенгим» деген темагъа. (Мени тенгим бешинчи классда окъуйду. Тенгими кърнашы совхозда ишлейди...);

г) сёз къураучу аффикслени болушлугъу бла тилни башха кесеклеринден джангы атла къурау;

д) къош эмда къурау атланы бир-биринден айырыб айтыу эмда джазыу.

2. Сыфат

Бешинчи классда бу теманы окъутургъа сегиз сагъат бериледи.

Сыфатны юсюнден ал класслада окъулгъанны эсге саладыла. Тюз эмда къуралгъан сыфатланы, сыфатланы тенглешидириу дараджаларын, аланы къуралыуларын, къош эмда къурау сыфатланы, сыфатланы атны магъанасында джюрютюню окъуйдула.

Бу теманы окъугъан кёзюуде быллай ишле этдирирге боллукъду:

а) сыфатланы текстде таба билиу, айтымда къуллугъуна кёре тюблерин сызыу;

б) суратха къараб, сыфат болгъан айтымла къураб джазыу;

в) атлагъа тыйышлы сыфатла къошуб джаза эмда айта билиу;

г) тилни башха кесеклеринден сёз къураучу аффикслени болушлугъу бла джангы сыфатла къурау;

д) къош сыфатладан къурау сыфатла джарашдыруу (акътуякъ *алаша*, акъ туякълы *алаша*);

е) сыфатланы тенгleshдириу дараджаларын къурау.

3. Санау

Бешинчи классда санауну толусу бла окъуйдула. Санауну окъутуугъа беш сагъат бериледи. Бу теманы ангылатыр ючюн, быллай ишле этдирирге боллукъду:

а) текстни окъуб, санауланы айта билиу, тилни башха кесеклеринден айырыб;

б) айтымны къайсы члени болгъанына кёре, тюбюн сызыу;

в) текстде тюбеген санаулагъа соруула салыб, магъаналарына кёре, къайсы къауумдан болгъанларын айтдыруу;

г) къуралыуларына кёре, бош, къош, къурау болгъанларын айтдыруу;

д) айыруу диктантла джаздыруу. Сёз ючюн: устаз айтхан санауладан не тизгинчи, не санчы, не юлюшчю, не да къауумлаучу санауланы айырыб джаздыла;

е) цифрала бла берилген санауланы сёзле бла джаздыруу;

ж) соруулагъа джууаб джаздыруу.

4. Алмаш

Бешинчи классда, ал класслада бетлеучю алмашладан алгъан билимни эсге тюшюре, алмашланы къалгъан къауумларын окъуйдула. Бу темагъа программа-

да тогъуз сагъат бериледи. Хар къауумгъа бирер сагъат джетмегени себебли, соруучу алмашла бла байлаучу алмашланы бирге, белгилеучюле бла белгисиз алмашланы бирге окъусала, таб боллукъду.

Алмашланы окъутхан кѣзюуде быллай ишлени баджарыргъа теджеледи:

а) берилген текстден алмашла бла ала алмашдырыб келген сѣзлени айырыб джаздыруу;

б) алмашланы, айтымда къуллукъларына кѣре, тублерин сызыу;

в) берилген текстде алмашланы бетлерин ауушдуруб джазыу. С ѣ з ю ч ю н: Мен школгъа барам. — Сен школгъа бараса;

г) алмашланы болушлагъа салыб, айтымла къуратыб джазыу; с ѣ з ю ч ю н: *Сен фермада ишлейсе. Сени эгечинг* ийнек сауады;

д) скобкалада берилген алмашланы керекли болушха, саннга сала джазыу;

е) текстде берилген сѣзлени керекли алмашла бла ауушдуруб джазыу;

ж) берилген текстде, алмашланы къоша, табсыз джерчиклерин тюзетиу (керексиз къайтарыуланы дегенча);

з) бир къауум алмашны башха къауумла бла ауушдуруб айтыу эмда джазыу. С ѣ з ю ч ю н: Байлаучуланы соруучу алмашла бла.

5. Сѣзлеу

Программада сѣзлеуге сегиз сагъат бериледи. Сѣзлеуледен да ал класслада алгъан билимлерин (ючюнчю, тѣртюнчю класслада) эсге тюзюре, сѣзлеулени къауумларын, аланы тенглешидириу дараджалары бла биринчи кере шагърей боладыла, бош эмда къуралгъан сѣзлеулени айырадыла.

Бу теманы окъутхан кѣзюуде быллай ишле этдирирге боллукъду:

а) берилген текстде сѣзлеулени таба билиу;

б) сѣзлеуле бла ала айгъакълаб келген сѣзлени айырыб джазыу;

в) «берилген этимлеге ким кѣб сѣзлеу табса» деген оюн халда ишчикле этдириу;

г) берилген сёзлеулени антонимлерни айтдырыу бла джаздырыу;

д) берилген сёзлеулени синонимлерни айтдырыу бла джаздырыу;

е) точкаланы орнуна, соруулагъа кёре, керекли сёзлеулени салыб джазыу;

ж) аффикслени болушлугъу бла сёзлеуню теп-лешдириу дараджасын къуратыу.

6. Этим

Бешинчи классда, ал класслада этимни юсюнден окъулгъанны эсге тюшюре, джегилиучю эмда джегилмеучю, кёчюучю эмда кёчмеучю этимледен хапар аладыла, этимни къарыулаучу эмда огъайлаучу формалары бла шагърей боладыла.

Бу темаланы окъутур ючюн, программада сегиз сагъат бериледи. Этимни кългъан темаларын алтынчы классда окъуйдула.

Быланы окъутхан кёзюуде быллай ишле этдирирге боллукъду:

а) джегилнучю неда джегилмеучю этимлени текстде таба билуу;

б) джегилнучю неда джегилмеучю этимле бла эмда ала бла байланыб келген сёзлени (этим сёзтушланы) айырыб джазыу.

Сёз ючюн: Окъугъан сабий — окъуйма китабны.

в) берилген текстден кёчюучю неда кёчмеучю этимлени айырыб джазыу;

г) берилген этимледен аланы къарыулаучу эмда огъайлаучу формаларын къуратыу.

7. Тил ёсдюрюуге энчи берилген сагъатланы юсюнден

Тил ёсдюрюуню дерслерине программада джети сагъат бериледи. Байламлы тил ёсдюрюу ишле хар дерсе боладыла.

Сагъатланы программаны бёлюмлерине былай юлеширге боллукъду: тёртюнчю классда окъулгъанны

къайтарыугъа—1 сагъат; сѣз къураугъа—1 сагъат; аг-
ха, алмашха, сѣзлеуге, этимге — бирер сагъат. Бу дер-
следе сохтала изложениеле, сочинениеле джазаргъа
юрнедиле.

8. Тюз джазыуну окъутуу

IV—VI класслада тюз джазыуну юсюнден джорукъ-
ла китаблада бериледиле. Хар классны китабында тюз
джазыуну юсюнден энчи бѣлюм берилмейди. Тюз джа-
зыудан джорукъла программаны «Фонетика бла гра-
фика», «Сѣз къурау», «Морфология бла орфография»
деген бѣлюмлеринде бериледиле.

Сѣзлени джазар ючюн, тюрлю-тюрлю графика амал-
ла бла хайырланабыз: харифле бла — *сабанчы*, дефис
— *къап-къара*; сѣзле бла морфемаланы ортасында ачыкъ
джерле бла — *ат бла, шахаргъа дери*; сѣзлени тизгин-
ден тизгинге кѣчюрген сызчыкъла бла — *тере-зе, мал-
чы*.

Сѣзлени джазылыулары эки тюрлю болады: айтыл-
гъанына кѣре (кел) неда тюз джазыуну джорукъларына
кѣре (тузсуз, къапчыкъ). Орфография джорукъла бла
джазыугъа орфограмма дейдиле.

Орфограммаланы юретиу юч этапдан къуралады:

1. Сохталаны орфограммала бла танышдыруу.
2. Окъулгъан орфограммаланы текстде таба билиу.
3. Орфограммаладан алгъан билимлерин бегитиу.

Сохталаны орфограмма бла танышдыруу бу схема
бла бардырылады:

- а) дерсни темасын (орфограммасын) айтыу;
 - б) орфограмманы атын къангада эмда тетрад-
лада джаздыруу;
 - в) окъуллукъ орфограммасы болгъан мисалла-
ны джаздыруу;
 - г) джазылгъан мисалланы тинтиу (айырыу);
 - д) орфография джорукъланы сюзюу (айырыу).
- (Орфография джорукъланы сюзген заманда джо-
рукъну къуралууна, джазылыу шартларына, керекли
орфограмманы табуу джолларына эс бѣлюнеди).

Экинчи этапда сохталаны окъулгъан орфограм-
маны неда джорукъну таба билиуге, ол джорукъ бла
хайырлана билиуге юретеди (сѣзню — окъулгъан ор-

фограмманы таба билиу, джангы орфограмманы анга ушашладан айыра билиу).

Ючюнчю этапда, устаз болушмагъанлай, сохтала кеслери орфограмма джорукъла бла хайырланадыла. Бу кезюде быллай ишле этедиле: орфограмманы таба билиу, орфограммагъа башха мисалла келтириу, тюрлю-тюрлю диктантла, изложениеле, сочинениеле джазыу, джазылгъан ишледе керекли (окъулгъан) орфограмманы таба билиу.

9. Халатла бла ишлеу

Халатла бла ишлеуге энчи дерсле бериледиле. Бу ишни хар дерседе этерге боллукъду. Джангы материалны окъугъан дерследе халатла бла ишлеу он-онбеш минут алады.

Окъулгъан орфограммалагъа, джорукълагъа сохталаны кёбюсю диктантлада, изложениеледе, сочинениеледе халатла джиберселе, халатла бла ишлеуге энчи дерсле бёлунедиле.

Башха дерследе халатла джиберилген сёзлени дидактика материалгъа къошадыла.

Халатла бла ишлер ючюн, устаз сохтала джиберген халатланы таблицасын былай этерге боллукъду:

Сынау диктантда халатла. 15 октябрь.

Программаны бёлümü	Орфограммала	Ачыкъ бла тунакы		Уллу хариф.	Бирге	Башха
		Та-мырда	Аффиксде			
Ат	Болуш аффиксле, сёз къураучула. Уллу хариф	къоян сюек	ташха тангнга	Аккъъаш Мпнги Тау	Бештау Бийчесын	Къаратенгиз Ташлы Сырт

Сынау ишден тетрадланы алгъандан сора, сохтала экинчи тетрадлагъа халатланы джазадыла. Сёз ючюн: «Зухра» деген диктантда джиберилген халат-

ла: саууучу, урунган, депутатха, Социалист Урунууну Джигити.

Джазыу халда тюз джазылыуун айтадыла, эки-юч юлгю джазадыла.

Сау — этим тамыр, — *уу* — этимден — ат къурагъан аффикс, *не?* деген соруугъа джууаб этеди, *-чу* — атдан ат къурагъан аффикс, энди *ким?* деген соруугъа джууаб этеди.

Бу юлгю бла джазыладыла: *кзуууучу, келиучю, джюлюучю, алыучу*, дагъыда башхала.

Урун — этим тамыр, н харифге бошалады, этимсыфатны узайгъан заманын къурар ючюн, *-нган* аффикс къошулады. Бу джорукъ бла джазыладыла: *салыннган, абыннган, кбоннган*, дагъыда башхала.

Депутат — сёзню тамыры, *-ха* — бериучю болушну аффикси. Атны тамыры *б (таб), д (завод), т (ат), с (чарс), ф (шкаф), ч (чач), х (чарх), ш (таш)* бошалса, бериучю болушда — *ха* афикс джазылады.

Къалгъан халатланы да бу юлгюде айырадыла.

V класс. Тематика планла.

Грамматика, гүз джазы, тил ёсдюрюу (юлгю халда).

Дерсле	Дерсни темасы	Ишле	Къайтарму	Тил ёсдюрюуден ишле
1.	<p>IV классда окъулгъанны къайтарму — 6 сагъат</p> <p>Хапарлаучу, соруучу, кёлтюртюучю, буйрукъчу айтымла</p>	1—3		<p>«Туугъан джерим» деген темагъа сочинение джазыу (сочин. хапарлаучу, соруучу, буйрукъчу, кёлтюртюучю айтымла болургъа керекдиле)</p>
2.	Айтымны членлери	4—6		<p>Грамматика айырыу — башчы, = хапарчы, ~ ачыкълаучу, - - - - толтуруучу, болумла.</p>
3.	Айтымны биртукъум членлери. Айлануу.	7—11		
4.	Туура сёз авторну сёзюню аллында неда ызындан келген кёзюуледе джюрюютюлген тыйгъыч белгиле.	12—15		

Дерсле	Дерсни темасы	Ишле	Къайтарыу	Тил ёсдюрюуден ишле
5.	Сынау диктант.			
6.	Халатла бла ишлеу			
Лексика — 4 сагъат				
7.	Омонимлени, синонимлени, антонимлени къайтарыу.	18—21		Берилген сёзлени синонимлерин, омонимл., ант. табыу.
8.	Къарачай тилни сёз байлыгъы Таза къарачай сёзле. Башха тилледен кирген сёзле.	23—24		Берилген сёзледен къарачай сёзлени таба билюу.
9.	Джангы сёзле бла эски сёзле.	25—27	Эчин атла бла тукъум атла.	
10.	Бир-биринден анырыгъа болмагъан сёзтутушла.	28—29	Сёзтутушда баш эмда бойсунган сёз.	Сёзтутушладан айтымла къураб джазыу.
Сёз къурау — 6 сагъат				
11.	Тамыр бла аффикс. Аффикслени джюрютюу. Сёз тюрлендириучю бла сёз къураучю аффиксле.	30—33 34—36		Аффикслени болушлугъу бла джангы сёзле къур.
12.	Сёзню тамалы.			
13.	Къош эмда къысхартилгъан къош сёзле.	37—44		

Дерсле	Дерсни темасы	Ишле	Къайтарыу	Тнл ёсдюрюуден ншле
14.	Изложёние джазыу (берилген план бла)			
15.	Къурау сёзле. Сёзюю къурамын айырыу.	46—49		
16.	Сынау диктант, грамматика иши бла.			
	Ат — 8 сагыат			
17.	Атланы велик формаларыны джалгъаныулары.	63—65	Тюз атланы джалгъаныуу.	
18.	Бегитну дерс.	66—68		
19.	Болуш аффикслени тюз джазыу.	69—72	Тюз атланы болуш аффикслерин тюз джазыу.	Соруулагъа джууаб джазыу.
20.	Сынау диктант, грамматика иши бла			
21.	Джангы атла къурау. Атладан къуралгъан атла.	76—78		Джангы атла къурау
22.	Этимледен къуралгъан атла. Сыфатладан къуралгъан атла.	79—91	Сёз къураучу аффиксле.	
23.	Къош, къурау атла. Атны эркелетген формасы.	92—97		

Дерсле	Дерсни темасы	Ишле	Къайтарыу	Тил ёсдюрюуден ишле
24.	Сочинение. «Бизни таула». Атланы айыру.	98—101		
25.	Сыфат — 9 сагъат			
26.	Тюз эмда къуралгъан сыфатла.	104—107	Сыфатны магъанасы	Джангы сёзле къурау.
27.	Сыфатланы тенгleshдириу дараджалары. Тенгleshлирнучю дараджа.	108—109		
28.	Айырма эмда кемлик дараджа.	110—114	Тюз сыфатла.	
29.	Изложение джаздырыу.			
30.	Сыфатланы къуралыулары.	115—120	Атланы къуралыулары.	
31.	Къош, къурау сыфатла.	125—129	Къош эмда къурау атла.	Айтымла къураб джазыу.
32.	Сыфатны атны магъанасында джюрютюу.	134—135	Атны, сыфатны айтымда къуллукълары.	
33.	Сыфатны айыру.	136		
34.	Сынау диктант.			
	Санау — 5 сагъат			
35.	Санаудан хапар берюу.	138		
36.	Бош, къош, къурау санаула.	139—140	Къош, къурау сёзле.	Суратха къураб, хапарчыкъ къурау.

кар. 1176

Дерсле	Дерсни темасы	Ишле	Къайтарыу	Тил ёсдюрюуден ишле
37.	Санчы, тизгинчи, юлюшчю, къауумлаучу санаула.	141—147	Атны, сыфатны джалгъаныулары.	(«Бизни къабыргъа гаетибиз»).
38.	Санауну джалгъаныуу эмда аны тюз джазылыуу.	152—159		
39.	Сынау диктант.			
	Алмаш — 10 сагъат			
40.	Алмашны магъанасы. Аны айтымда къуллугъу, атны, сыфатны, санауну орнунда джюрююу.	162—164	Атны, сыфатны, санауну айтымда къуллукълары.	«Каникуллада» деген темагъа тапар къурау.
41.	Бетлеучю алмашла, аланы джалгъаныулары.	165—166	Атны джалгъаныуу.	Айтымла къураб джазыу.
42.	Бегитиучю алмашла, аланы бетлери, джалгъаныулары.	167	Иелик атланы джалгъаныулары.	
43.	Кёргюзтюучю алмашла, аланы джалгъаныулары, алада иелик.	168—173	Сыфат, санау.	Сыфатланы, санауланы алмашла бла ауушдуруу.
44.	Соруучу, байлаучу алмашла, аланы джалгъаныулары, алада иелик.	174—178	Байламла.	
45.	Белгилеучю, белгисиз алмашла. Аланы джалгъаныулары, алада иелик.	179—181		

Дерсле	Дерсин темасы	Ишле	Къайтарыу	Тил ёсдюрюуден ишле
46.	Илложение джаздыру.			
47.	Алмашланы айыру.	184—190	Ат, сыфат, санау.	
	Сёзлеу — 9 сагыт			
48.	Сёзлеуию магъанасы. Аны айтымда къуллугъу.	192	Этимсёзлеу.	Суратха къараб, хапар къурау.
49.	Орунну эмда заманны сёзлеулерин.	193—194	Орунну, заманны болуму.	«Къыш» (хапар къурау).
50.	Хал бла мурданы сёзлеулерин.	195—196	Болумла.	
51.	Силтау бла муратны сёзлеулерин.	197—198		Айтымла къурау.
52.	Сочинение джазыу (суратха къараб).			
53.	Бош эмда къуралгъан сёзлеуле.	200—203		
54.	Къош эмда къурау сёзлеуле.	204—205	Къош, къурау сёзле.	
55.	Сёзлеуленни тенгleshдириу дараджалары.	206—208	Сыфатны тенгleshдириу дараджалары.	
56.	Айырма, кемлик дараджалары.	209—212		
57.	Сынау диктант, грамматика ишин бла.			

Дерсле	Дерсни темасы	Ишле	Къайтарыу	Тил ёсдюрюуден ишле
	Этим — 9 сагъат			
58.	Джегиллучю эмда джегилмеучю этимле	214—217	Этимни магъанасы.	
59.	Кёчюучю эмда кёчмеучю этимле	218—219	Тамамлаучу болуш.	
60.	Этимни формалары	220—221		
61.	Изложение джазыу.			
62.	Болушлукъчу этимле.	222—224	Болушлукъчу сёзле.	«Джаз» деген темагъа хапарчыкъ къурау.
63.	Этимлени айырыу.	225		
64.	Диктант, грамматика иши бла. Халатла бла ишлеу			
	Джылны ичинде окъулгъанны къайтарыу — 5 сагъат			
65.				
66.	Иелик атла, аланы джалгъаныу- лары.	226—227		Грамматика айырыу.
67.	Сыфатланы тюз джазыу.	228—229		Айырыу диктант
68.	Санауланы тюз джазыу.	230		
69.	Этимни формалары	231		
70.	Сынау диктант.			

Дерсле

Биринчи дерс

Дерсни темасы: Хапарлаучу, соруучу, буйрукчу, кѣлтюртюочю айтымланы къайтарыу.

Дерсни мураты: «Туугъан джерим» деген темагъа сочинение джазыу, аны юсю бла дерсни темасын къайтарыу.

Дерсни барыуу

I. Бешинчи классны программасы бла танышдырыу. Окъуу план бла, китаб бла шагърей этну.

II. Хапарлаучу, соруучу, буйрукчу, кѣлтюртюочю айтымланы юсюнден окъулгъанны къайтарыу.

Текст бла ишлеу. Текст класс къангагъа джазылады неда кодоскоп бла кѣргюзтюледи.

Къурт, къамжакъ дегенча кѣб тюрлю ууакъ джаныуарчыкъла бачхалагъа, тереклеге уллу заран саладыла. Заранчыладан быланы ким сакълайды? Бу ишде адамлагъа къанатлыла болушадыла. Къанатлыланы сакълагъыз! Кѣб джылланы джашасынла алагъа болушхан пионерле!

Хапарчыкъны окъуйдула, хар айтымны къаллай интонация бла окъулгъанын айтадыла, точканы, соруучу, кѣлтюртюочю белгилени нек салынганларын айтадыла, хапарлаучу, соруучу, буйрукчу, кѣлтюртюочю айтымла деб къаллай айтымлагъа айтылгъанын эсге тюшюредиле.

III. Китабны 3-чю бетиндеги суратны окъуу.

Суратда нелени кѣресиз? Чегетлени, тауланы, сууланы адамгъа не хайырлары барды? Заводлада, фабриклде, сабан ызлада кимле ишлейдиле? Совет адамла бешджыллыкъ планны толтурур ючюн къалай урунадыла? Суратха къаллай баш салыргъа боллукъду? Хубийланы Осман назмусуна «Туугъан джерим» деб нек атагъанды? (Назмуну окъуйдула, бу соруулагъа джууаб этедиле). Назмуда нени юсюнден айтылады? Суратда уа?

IV. «Туугъан джерим» деген темагъа хапарчыкъ къураб джазадыла. Хапарчыкъда тюберге керекдиле хапарлаучу, соруучу, кѣлтюртюочю, буйрукчу айтымла. Быллай хапарчыкъ къураб джазаргъа боллукъду:

ТУУГЪАН ДЖЕРИМ

Мени уллу къралымда кѣб ариу джерле бардыла. Эм ариу деб излесенг, туугъан джеринден багъалы, андан ариу джер табарыкъ тюлсе. Тѣгерекге къарасанг, кѣм-кѣк сууланы, джашил чегетлени, джити тауланы кѣресе. Ата джуртум туугъан джеримден башланады. Туугъан джеринден багъалы адамгъа бармыды? Туугъан джерим, Ата джуртум! Сени джанымдан да сюеме! Туугъан джеринги, Ата джуртунгу сакъларгъа хар заманда да хазыр бол!

V. Хапарчыкъда айтымланы айырыу (интонациягъа кѣре).

VI. Юйге 3-чю ишни берюу.

* * *

Экинчи дерс

Дерсни темасы: Айтымны членлери.

Дерсни мураты: Айтымны баш эмда сансыз членлерини юсюнден окъулгъанны къайтарюу.

Дерсни барюу

I. Къайтарюу.

Къангада джазылгъан план бла сохтала ал дерсде окъулгъанны эсге тюшюредиле.

Айтамланы юсюнден мен не билеме (хапарлаучу, соруучу, буйрукъчу, кѣлтюртюучю)? Мисалла келтиредиле аууздан.

Грамматика айырыу. Устазны аууздан айтханы бла сохтала айтымланы тетрадлагъа джазадыла, бир къауум сѣзлени тюз джазылыуларын, тыйгыч белгилени салынуу джорукъларын айтадыла.

ТЕКСТ

Сен таныймыса табхан атангы? Ол узакъ джерде ѳлгенди. Бизге уа аны ачы хапары уруш бошалыб келгенди. (X. O.)

Соруула

1) Айтымны члени деб неге айтадыла? (Сёз айтымда кяаллай болса да бир соруугъа джууаб этиб, айтымдагъы сёзлени бири бла байланыб келсе, сёз айтымны члени болады. Биринчи шарт — кяаллай болса да бир соруугъа джууаб этиу, экинчи шарт — кяайсы болса да бир сёз бла байланыу).

2) Биринчи айтымда ненча сёз, ненча член барды? *Сен* деген сёз айтымны члени боламыды? (*Ким?* деген соруугъа джууаб этеди, *таниймыса* деген сёз бла байланыб келеди). Бу юлгю бла айтымланы кяалгъан членлери да айырыладыла.

3) Айтымны баш членлери деб а кяайсы членлери не айтадыла? Башчы, хапарчы деб неге айтадыла? (Хар айтымда башчыны, хапарчыны табадыла, тюблерин сызадыла: _____ башчы, _____ хапарчы).

4) *Атангы* деген сёз не соруугъа джууаб этеди, кяайсы сёз бла байланыб келеди? *Толтуруучу* деб айтымны кяайсы членине айтадыла? (Айтымлада толтуруучуланы табадыла, тюблерин сызадыла. - - - толтуруучу).

Бу халда, бу джол бла ачыкълаучуланы, болумланы да айырдыла.

II. 4—5 ишлени классда толтуртуу.

III. Дерсде кяайтарылгъанны тамамлау.

Дерсде нени кяайтарыб окъудукъ? Айтымны члени деб неге айтадыла? Баш членлери деб а? Сансыз членлери деб а?

IV. 6-чы ишни юйге бериу.

* * *

Ючюнчю дерс

Дерсни темасы: Айтымны биртукъум членлери. Айлануу.

Дерсни мураты: Айтымны биртукъум членлерин кяайтарыу, айланыуну айтымда кюллугъун эсге салуу.

Дерсни баруу

I. Кяайтарыу.

Устаз дерсни темасын айтады, кодоскоп бла кёргюзтюлюннген неда кяангада джазылыб тургъан текстни окъутады.

Берилген айтымланы биртукъум членлерин табадыла, ала айтымны къайсы членлери болгъанларын айырадыла.

ТЕКСТ

Бизни школда къарачайлыла, оруслула, тегейлиле. черкесле, ногъайлыла коъуйдула. (Х. О.) Сиз да, мен да туугъан элден хапар айтайыкъ. (А. Х.). Мен эришеме, кюрешеме, юренеме, этеме, бир классдан бир классха махтау бла ётеме. (А. С.) Партия, сенсе, башы насыбны! (Б. Х.)

Соруула

1) Биртукъум членлери болгъан айтымла къаллай интонация бла окъуладыла? Айтымны биртукъум членлери деб къаллай членлеге айтадыла? Биртукъум член болур ючюн, ненча шарт керекди? (Бир соруугъа джууаб этерге, бир сёз бла байланыб келирге).

2) *Партия, сенсе башы насыбны* деген айтымда ненча сёз барды? Членлери уа ненчадыла? *Партия* деген сёз айтымны члени нек болмайды? (*Башы* — башчыды, *сенсе* — хапарчыды. *Башы нени?* *Насыбны* — ачыкълауучуду, иелик болушдан къуралгъанды. *Партия* соруугъа джууаб этгенликге, айтымны къалгъан членлери бла байланыб келмейди, айтымны члени болмайды).

3) Алай бла айланыу деб неге айтадыла? Айланыуда къаллай тыйгъыч белгиле джюрютюледиле?

II. Бегитну ишле.

1) Ангылатыу диктант.

ТЕКСТ

Эштемисиз, заман барыбызны да чакъырады! Мен ол чакъырыуну заводда чархны бурулуунда, сууланы шууулдагъанында, чегетлени джашнауларында, къартланы огъурлу тюрсюнлеринде, джашланы насыблы ышаруларында кёреме!

Мен ол чакъырыуну Кремлни тѣппесинде сау дунягъа нюрюн тѣге тургъан Къызыл байракъда кёреме, эштеме.

(*Байрамукъланы Х.*)

Сизге айтама, джаш нёгерле,
Тынгылагъыз, пионерле!
Болугъуз сиз джигит эрле,
Эркиндиле окъур джерле. (*Мечелны К.*)

2) Соруулагъа джууаб джазыу.

Сохтала къангада джазылгъан соруулагъа джууаб-
ла джазадыла, биртукъум членледе, айланьуда тый-
гъыч белгилени айтадыла.

Соруула

1) Сен батыр пионерлени юсюнден къайда окъу-
гъанса?

2) Олимпиада оюнла къайсы къраллада болгъан-
дыла?

3) Сен къайсы джерледе болгъанса? — деб, тенги-
нге сор да джууабын джаз.

III. 11-чи ишни юйге берюу.

* * *

Тёртюнчю дерс

Дерсни темасы: Туура сёз.

Дерсни мураты: Туура сёзю авторну сёзюню
аллында, ызындан келген кёзюулерин къайтарыу.

Дерсни барыуу

I. Окъулгъанны къайтарыу.

1) Къангада эмда тетрадлада ишлеу. Ал класслада
къош айтымдан алгъан билимлерин эсге салыу.

ТЕКСТ

а) Ашхам болду, кёкде джулдузла да кёрюндюле.
б) Шыбла джылтырады, кёк кюкюреген эштилди. в)
Эшик ачылды, юйге да бир джолоучу кирди.

2) Фонетика айырыу.

Къангада бу сёзле джазыладыла, алада ненча тау-
уш эмда ненча хариф болгъанын айтадыла: *эмен, сю-
ек, арба, аякъ, тюлкю, юлгю, оюн, къоюн.*

II. Туура сёзю къайтарыу.

1) Китаб бла ишлеу.

15-чи ишни окъуйдула, авторну эмда туура сёзлени табадыла, туура сёзю, авторну сёзюне кёре, кыалай келгенин айтадыла, салынган тыйгыч белгилеге эс недице.

2) Устаз кыангада схемала джазады, сохтала ала-гъа кёре, туура сёзю болгъан айтымла кыурайдыла, маджал кыуралгъан айтымланы тетрадлагъа джазадыла.

Ас: «Тс». Ас: «Тс?» Ас: «Тс!»
«Тс»,— ас. «Тс?»— ас. «Тс!» — ас.

3) 16-чи ишни толтуруу.

III. 17-чи иш юйде этиб келирге бериледи.

Бешинчи бла алтынчы дерследе сынау диктант джазадыла, халатла бла ишлейдице.

Диктантны тексти

САБИЙЛЕГЕ ПИСЬМО

Багъалы сабийле, Ленини ишин бардырыгъыз, джашау барынга джарыкъ, культуралы, мелхумлу болур ючюн, кыолугъыздан келгенин аямагъыз. Кёб окъугъыз, дерсигизге иги кыадалыгъыз. Ишде, окъууда бир-биринге болушугъыз! Не кыада бир-биригиз бла шох болугъыз, ариу джашаргъа юренигиз. Сизни ара-гъызда кыызчыкыла бла джашчыкылары, абаданла бла ууагыракъ сабийлени арасында керти тенглик, шох-лукъ болургъа керекди.

Кючлюрекле, иги билгенле кыарыусузлагъа, гитчелеге болушургъа керекдице.

Халкыны мюлкюн сакъларгъа керекди. Сабийле, буруу чачылгъанны кёре эселе, ишлерге керекдице, кир кыагыт атылыб тургъанын кёре эселе, джыйыб, кыоратыргъа керекдице, от тышгенин кёре эселе, джукълатыргъа керекдице...

Кеси кесигизни бошламагъыз, кыолгъа ала билигиз, эс ташламазгъа, артха ыхтырылмай, джигит болургъа, урунургъа да, кыралны джауладан сакъларгъа да хазыр болугъыз!

(Н. К. Круцкая.)

Грамматика иш: биртукъум членлери, айланулары болгъан айтымланы тублерин сызаргъа.

Джетинчи дерс

Дерсни темасы: Омонимлени, синонимлени, антонимлени къайтарыу.

Дерсни мураты: Ал класслада алгъан билимлерин эсге салыу, теренлеу.

Дерсни барыуу

I. Къитаб бла ишлеу.

18-чи иштеги айтымланы окъуйдула, айырылыб басмаланган сёзлеге эс иедиле, бу соруулагъа джууаб этедиле:

1) Омонимле деб къаллай сёзлеге айтадыла? Эсге тюшюрчюгюз. (Окъугъан текстде омонимлени табыб айтадыла: *Османны къашлары — атджрени къашлары, апрелни аягъында — Унухну сол аягъында;...*).

2) Синонимле деб а къаллай сёзлеге айтадыла? Текстде синонимлени табыб айтадыла. (*Уллу — мазаллы, сабыр — басымлы, накъырда — чам...*).

3) Антонимле деб къаллай сёзлеге айтадыла? Текстде аланы табадыла, кеслери да келтиредиле мисалла.

II. Сёзтутушладан айтымла къураб джазыу: Хапарны *башы* — атны *башы*; къызчыкъны эрни — къаяны эрни; сары *джау* — къанлы *джау*.

III. Берилген сёзлени синонимлерин табыб джазыу: Терк джетди —....., таукел —....., рахат —....., самаркъау —....., къызбай —....., намыслы къызчыкъ —.

IV. Берилген сёзлени антонимлерин табыб джазыу: 12-чи ишни этну

V. Омонимлери, синонимлери, антонимлери болгъан айтымла джазыб келирге юйге бериледи.

* * *

Сегизинчи дерс

Дерсни темасы: Къарачай тилни сёз байлыгъы. Таза къарачай сёзле. Башха тилледен кирген сёзле.

Дерсни мураты: Къарачай тилни сёз байлыгъындан, башха тилледен кирген сёзледен хапар бериу.

Дерсни барыуу

I. Окъулгъанны къайтарыу.

1) Юйде джазгъан айтымланы окъуйдула, омонимлени, синонимлени, антонимлени не болгъанларын айтадыла.

2) 22-чи ишни окъуйдула, тюбю сызылгъан сёзлени синонимлерин, антонимлерин аууздан айтадыла.

II. Джангы дерс: Къарачай тилни сёз байлыгъы. Таза къарачай сёзле. Башха тилледен кирген сёзле.

Устаз сёлешиу эмда джазыу тилде сёз байлыкъдан хапар береди.

III. Бегитиу ишле.

1) Китаб бла ишлеу.

23-чю иштеги сёзлени окъуйдула, аланы эки столбикге юлешиб джазадыла: таза къарачай сёзлени бир столбикге, башха тилледен кирген сёзлени башха столбикге.

2) 24-чю ишни аууздан айыруу.

IV. Джангы дерсни тамамлау.

Тилни сёз байлыгъына къайсы сёзле киредиле? Башха тилледен кирген сёзле ненча къауумгъа юлеши-недиле? Уллу Октябрь революциягъа дери, андан сора бизни тилге башха тилледен кирген сёзледен мисалла келтиригиз.

V. § 8 бла 24-чю иш юйге бериледи.

* * *

Тогъузунчу дерс

Дерсни темасы: Джангы эмда эски сёзле.

Дерсни мураты: Джангы эмда эски сёзледен хапар берюу.

Дерсни барыуу

I. Юй ишлени тинтиу. 24-чю иш.

Грамматика айыруу.

Къангада джазылгъан айтымланы айырадыла.

АЙТЫМЛА

Тилни сѣз байлыгына лексика дейдиле. Сѣз байлыкъны кѣрамына таза кѣрачай эмда башха тилледен кѣчген сѣзле киредиле. Кѣрачай тилни сѣз байлыгына тыш тилледен кѣчген сѣзлени биринчи кѣауумуна грек, иран, араб, дагыда башха кавказ миллетлени тиллеринден кѣчген сѣзлени санаргѣа боллукъду.

Айтымланы окъуйдула, членлерини тюрлерин сыздыла, тилни кѣайсы кесегинден кѣуралгѣанларын айтадыла.

II. Джангы дерс: Джангы эмда эски сѣзле.

1) Плакатда джазылгѣан сѣзле бла ишлеу.

Джангы эмда эски сѣзле

Колхоз	Тоз
Совхоз	Соз
Ракета	аэроплан
Самолет	кѣаптал
Космос	кѣапчыкъ
Космонавт	ири агѣач

Соруула

Эки столбикдеги сѣзлени бир-биринден не башхалыкълары барды? Быланы эки кѣауумгѣа нек юлешибиз? Аладан кѣайсы сѣзле аслам, кѣайсылары аз джюрютюледиле? Кѣайсылары джангыдыла? Кѣайсылары эскидиле? Китаб бла ишлеу. 25-чи иш. Учардан алгѣа.

Хапарчыкъланы окъуйдула, джангы сѣзлени табадыла, ала бизни тилге кѣайсы кѣзюуде киргенлерин айтадыла.

III. Бегитиу ишле.

26,25 ишлени тетрадлада толтуруу.

IV. 27-чи ишни юге бериу.

* * *

Оунчу дерс

Дерсни мураты: Бир-биринден айыргѣа болмагѣан сѣзтутушла.

Дерсни мураты: Бир-биринден айыргѣа болмагѣан сѣзтутушланы джюрютюлюулерин ангылатыу.

Дерсни барыуу

1. Къайтарыу:

1) Сёзлюк диктант

Кыйим, мыйик, кийик, кюйюз, мюйюз, суу, сууукъ, кьууукъ, таууш, зауукъ, сюек, оюн, боюн, кьоян, таякъ.

2) Джангы сёзле деб къаллай сёзлеге айтадыла? Эски сёзле деб а?

Айырыу диктант. Устаз окъугъан сёзлени джангы эмда эски сёзлеге бёле, эки столбик этиб джазадыла.

СЁЗЛЕ

Метр, аршин, дакъикъа, минут, темирли, килограмм, фунт, чабыр, чарыкъ, ботинкала, туфлиле, кабина, фляга.

II. Джангы дерсни ангылатыу.

Къангада джазылгъан бла ишлеу.

Бурну салыныб къайтды. — Джолу болмай къайтды.

Къара ийнекни крин басмагъанды. — Къыйынлыкъ кёрмегенди. Джашаудан хапары джокъду.

Айтымланы окъуйдула, бир-биринден айырыгъа болмагъан сёзтуушланы табадыла, алагъа бир-биринден айырыгъа болмагъан сёзтуушла деб нек айтылгъанын айырадыла, аллай сёзтуушланы синоним сёзлери бла ауушдурургъа болгъанын айтадыла.

III. Бегитиу ишле.

28-чи ишде берилген бир-биринден айырыгъа болмагъан сёзтуушланы аланы синонимлери бла ауушдура джазадыла.

Тюбюнде берилген айтымланы бир-биринден айырыгъа болмагъан сёзтуушла бла ауушдуруб джазадыла:

1) Бёрюню туююб ёлтюрдюле. 2) Даулет орамлада бош айланады. 3) Бешинчи классны сохталары къуаныб къайтдыла. 4) Фатима бошунагъа кёб сёлешеди.

IV. 29-чу иш юйге бериледи.

Онбиринчи дерс

Дерсни темасы: Тамыр бла аффикс. Сёз тюрлендириучю бла джангы сёз къураучю аффиксле.

Дерсни мураты: Ал класслада берилген билимге таяна, теманы магъанасын толу ангылатыу.

Дерсни барыу

I. Қъайтарыу.

1) Сёзлюк диктант.

Қъаптал, шаптал, къапчыкъ, къабчыкъ, чыпчыкъ, гитче, эски, эчки баста, уста, тахта, сохта, чепкен аскер.

2) Грамматика айырыу. Қъангада джазылгъан айтымланы айырыу.

Малчы маллагъа аш салды. Ол маллыкъгъа талай малны айырды.

Биртамырлы сёзле деб къаллай сёзлеге айтадыла? Эсге тюшюрчюгюз. Сёзню тамыры деб неге айтадыла?

11. Джангы дерс: Тамыр бла аффикс. Сёз тюрлендириучю бла джангы сёз къураучу аффиксле.

1. Къитаб бла ишлеу. 30-чу ишни окъуйдула, тюбюндеги соруулагъа джууаб этедиле.

У с т а з:

— Алай бла, тамыр деб неге айтадыла? Аффиксе деб а?

2. Плакатда джазылгъан сёзле бла ишлеу.

Сёз тюрлендириучю бла сёз къураучу аффиксле

Шахар-ла, эл-ле	шахар-чы, эл-чи
Шахар-ым, эл-им	сабан-чы, сабан-лыкъ, сабан-чы-лыкъ
Шахар-ынг, эл-инг	туз-суз, таш-лы, къарачай-лы
Шахар-ы, эл-и	тегей-ли, урум-лу, гюрджю-лю
Шахар-ны, эл-ни	къыш-хы, къонакъ-лыкъ, боя-у
Шахар-гъа, эл-ге	

У с т а з:

— Биринчи бла экинчи столбикдеги сёзлеге къошулгъан аффикслени арасында башхалыкъ бармыды?

— Сёз тюрлендириучю аффиксле деб къаллай аффиксеге айтадыла?

— Джангы сёз къураучу аффикс деб а?

III. Бегитну ишле.

1. 32-чи ишни толтуруу.

2. Тюбюнде берилген сёзлени къурамларын (тамыр бла аффикслени) айырыу.

Чалкъычыларыбызны, биченчиледен, биченликде, окъуучулары.

IV. 33-чю иш юйге бериледи.

Онекинчи дерс

Дерсни темасы: Сёзню тамалы.

Дерсни мураты: Сёзню тамалын ангылатыу.

Дерсни барыуу

I. Окъулгъанны къайтарыу.

Къангада, тетрадада да ишлеу. Берилген айтымлада тюрлери сызылгъан сезлени тамырлары бла аффикслерин белгичикле бла айыра, аффикслерини къаллайла болгъанларын айта джазадыла. Бу соруулагъа джууаб этедиле:

Сёзню тамыры деб неге айтадыла?

Аффикс деб а сёзню къайсы кесегине айтадыла?

Сёз тюрлендириучю бла сёз къураучю аффиксле деб къаллай аффикслеге айтадыла?

II. Джангы дерсни ангылатыу.

Плакатдагъы текст бла ишлеу.

СЁЗНЮ ТАМАЛЫ

Мал-ны, мал-ла-ны; малчы, малчы-ла-ны; маллыкъ, маллыкъ-гъа; малчы-ны, малчы-лыкъ, малчы-лыкъ-да.

Окъуй-ма, санай-сыз, санарыкъ-ды-ла, чабарыкъ-быз. Окъуйдула, бу соруулагъа джууабла хазырлайдыла:

Сызчыкъла бла айырылгъан аффиксле къаллай аффикследиле? (Сохтала бу къауум аффиксле сёз тюрлендириучю аффиксле болгъанларын айтадыла).

Сёзню сёз тюрлендириучю аффикследен къалгъан кесегине не дейдиле? Дерсибизни темасы не эди? Алай бла сёзню тамалы деб къайсы кесегине айтадыла?

III. Бегитиу ишле. 35, 36 (а) ишлени классда толтуруу.

IV. 36 ишни юйге бериу.

Онючюнчю дерс

Дерсни темасы: Къош эмда къысхартылгъан къош сёзле.

Дерсни мураты: Къош сёзлени къуралыуларын айыртыу.

Дерсни барыуу

I. Юй ишлени тинтиу.

II. Жангы дерсни юретиу.

Плакатда джазылган сёзле бла ишлеу.

КЪОШ СЁЗЛЕ

1) Таш кёмюр— ташкёмюр. Къара агъач — къарагъач.

2) Ата — ана, эгеч — къарнаш, тийре — хоншу, сау — саламат.

3) Къош-къош, сабыр-сабыр, бара-бара, чаба-чаба.

4) Дигил-мигил, данг-дунг, дыгъар-дугъур, чыртмырт.

КЪЫСХАРТЫЛГЪАН КЪОШ СЁЗЛЕ

1) Детдом. 2) Колхоз, совхоз, комсомол. 3) Вуз, тюз, вус, 4) СССР (эсэсэсэр).

Окъуйдула, къош сёзле деб къаллай сёзлеге айтылгъанын айтадыла (ал классадан хапарлары барды), аланы къалай къуралгъанларына эс иедиле. Къысхартылган къош сёзлени къуралыуларын устазны болушлугъу бла айырадыла.

III. Бегитиу ишле. 38-чи ишни аууздан, 39—41 ишлени джазма халда классда этедиле.

IV. Юйге иш: 42, 43-чю ишлени юйге бериу.

* * *

Онтёртюнчю дерс

Дерсни темасы: «Кюз артында агъачда» (М. Шолоховдан).

Дерсни мураты: Берилген план бла изложение джазыу.

ТЕКСТ

КЮЗ АРТЫНДА ЧЕГЕТДЕ

Донну ары джанында чегетде шош, хурметли кюз арты башланды. Тереклени къуругъан чапракълары шыбырдаб джерге агъа эдиле. Такъюзюк джоппучукъла, тегереклеринден от алгъанча, аланы джукъаргъан

чапракъларыны ичинде кызыл бюртюкле, от тилле-ча, джылтырай эдиле. Чириген кябукъну ачы ийнси чегетни ичин толтура эди. Шошлукъну джап-джангыз агъач тауукъну тири кягъыуу бла чыпчыкъланы джю-уюлдегенлери буза эдиле.

Чегетни шош ариулугъу Пантелей Прокофьевични къууандыра, джюрегин чапра эди. Ол, акъгъан мылы чапракъланы джоппу джыйылгъанларын аякълары бла теблей, сабыр атлай бара эди.

Ишлеб бошагъандан сора, Пантелей Прокофьевич, чубур тончугъун тешиб, эзилген чапракъланы ийислерин солуй, кырылгъан чыбыкъ тебени юсюне олтурду; кегерген, кюз арты алтын бет салгъан ала-къула чегетге кѣб къараб турду ол. Узакъ болмай, арлакъда, кюрюч терек сюеледи. Болмагъанча омакъды, кюз арты сууукъ кюнню тубюнде джылтырай эди ол. Аны кенг джайылгъан бутакълары, отча кызыл чапракълары бла, таурухда айтылгъан тауушлу къанатлыны къанатларыча, керилибди.

ПЛАН

1. Кюз арты къалай башланады? 2. Терекле къалай тюрленедиле? 3. Агъач тауукъ, 4. Пантелейни джюрегин къууандыргъан.

* * *

Онбешинчи дерс

Дерсни темасы: Къурау сѣзле. Сѣзню къурамын айырыу.

Дерсни мураты: Къурау сѣзлени ангылатыу. Сѣзню къурамын къайтарыу.

Дерсни барыуу

I. Сѣзлюк диктант.

Акъсакълал, ёребаш, эчкемчек, тѣртмюйюз, бешбармакъ, джюзаякъ, сарыкъулакъ, сарычач, кѣккѣз, ала-кѣз, кьоштиш.

II. Джангы дерсни ангылатыу.

Къангадагъы текст бла ишлеу.

1) Қъозу къулакъ адам ашагъан хансды. 2) Джылкы къулакъ, ит тили чапракъ дарман хансладыла. 3) Минги Тауну тюбюнден кѣб къара суула чыгъадыла.

С о р у у л а

1) Биринчи айтымда ненча сѣз барды? 2) Айтымны членлери ненчадыла? 3) Башчы ненча сѣзден къуралады? 4) Қъозу къулакъ деген сѣзле ненча затны магъанасын тутадыла?

Бу юлгю бла къалгъан айтымланы сѣзлерин да айыра келиб, быллай оюмгъа келедиле: *Эки-юч сѣзден къуралыб, бир сѣзню магъанасын тутхан сѣзлеге къурау сѣз дейдиле.* Қъурау сѣзге кирген сѣзле, кеслери ни энчи басымлары болгъаны себебли, бир-биринден башха джазыладыла.

III. Бегитиу ишле. 47—48 ишлени классда толтурадыла.

IV. 49-чу иште тюбю сызылгъан сѣзлени 30-чу бетде берилген схема бла айыруу.

V. Юй иш: 49-чу ишни экинчи кесегин 31-чи бетде берилген джорукъ бла джазма халда этиб келирге.

Оналтынчы дерс

Дерсни темасы: Сынау диктант (грамматика иши бла).

Дерсни мураты: Къош сѣзле бла къысхартылгъан сѣзлени тюз джазыудан билимни бегитиу.

ТЕКСТ

1. Бизни область ташкѣмюр бла Ставрополь крайны кѣб шахарларына болушады. 2. Сарытюз бла Ташкѣпюрню арасында эски асфальт джол бла таймаздан джюрюгенлей турадыла. 3. Солтан-Мурат бла Къурман-Алий Элкъуш элде джашайдыла. 4. Совет космонавтла космосда беш-алты айны туруб, сау-саламат къайтадыла. 5. Анда-мында трактор, машина гюрюлдеген тауушла чыгъадыла. 6. Уллу-гитче къалмай, джыл сайын, В. И. Ленинни туугъан кюнуне атаб, коммунист мамматлыкъгъа чыгъадыла. 7. СССР джерини уллулугъу бла бютеу дуняда биринчи орунну алады. 8. Вузлада окъугъан студентлени саны джылдан джы-

лгъа ёсгенлей барады. 9. Бютеу совет халкъ бешджыл-лыкъны планын артыгъы бла толтурур муратда урунады. 10. Мени атам эртдеден бери КПСС-ни члениди. Ол партбилетни бек сыйлы кёреди.

Грамматика иш:

Къош сёзлени тублерин бир сыз бла, къысхартылгъанланы эки сыз бла сызаргъа.

* * *

Онджетинчи дерс

Дерсни темасы: Атланы иелик формаларыны джалгъаныуу.

Дерсни мураты: Атны юсюнден ал класслада берилген билимни эсге салыу, иелик атланы джалгъаныууларын ангылатыу.

Дерсни барыуу

I. Грамматика айырыу. Тубюнде берилген айтымлада атланы бу схема бла айырыу:

1. Къайсы соруугъа джууаб этеди?
2. Энци атмыды, огъесе тукъум атмыды?
3. Тюз неда иелик атмыды?
4. Къайсы болушдады, сандады?
5. Айтымны къайсы члениди?

АЙТЫМЛА

I. Шохлукъ десек, ёрге туруб кёлюбюз, нюр джанады шахарыбыз, элибиз. (X. М.)

2. Мени къарнашым да, эгечим да совхозну фермасында ишлейдиле.

II. Иелик атланы джалгъаныууларын айырыу.

Къангадагъы текст бла ишлеу.

1. Къарнаш эгечге багъалыды. Къарнашым совхозда ишлейди.

2. Къарнашны эгечи келди. Къарнашымы маллары семиздиле.

3. Къарнашха саугъа бердиле. Къарнашыма бюсюреу этдиле.

4. Қъарнашны махтадыла. Қъарнашымы Москва-гъа ашырдыла.

5. Қъарнашда махтау уллуду. Қъарнашымда сейир китабла бардыла.

6. Қъарнашдан юлгю аладыла. Қъарнашымдан келеме.

Окъуйдула, тюз ат бла иелик атны къалай джалгъангъанларына эс недиле. *Қъарнаш* — *къарнашым*, *къарнашлы* — *къарнашымы*... Хар айтымда ала къайсы болушда болгъанларын айтадыла.

Иелик атланы джалгъаныу таблицасы бла ишлеу

Атланы иелик формаларыны джалгъаныулары.

Б. Баш-ым	баш-ынг	баш-ы	баш-ыбыз	башлары
сом-ум	сом-унг	сом-у	сом-убуз	сомлары
эл-им	эл-инг	эл-и	эл-ибиз	эл-лери
И. Башым-ы	башынг-ы	башы-ны	башыбыз-ны	башлары-ны
сомум-у	сомунг-у	сому-ну	сомубуз-ну	сомлары-ны
элим-и	элинг-и	эли-ни	элибиз-ни	эллери-ни
кёзюм-ю	кёзюнг-ю	кёзю-ню	кёзюбюз-ню	кёзлери-ни
Б. Башым-а	башынг-а	башы-на	башыбыз-гъа	башлары-на
элим-е	элинг-е	эли-не	элибиз-ге	эллери-не
Т. Башым-ы	башынг-ы	башы-н	башыбыз-ны	башлары-н
сомум-у	сомунг-у	сому-н	сомубуз-ну	сомлары-н
элим-и	элинг-и	эли-н	элибиз-ни	эллери-н
кёзюм-ю	кёзюнг-ю	кёзю-н	кёзюбюз-ню	кёзлери-н
О. Башым-да	башынг-да	башы-нда	башыбыз-да	башлары-нда
элим-де	элинг-де	эли-нде	элибиз-де	эллери-нде
Б. Башым-дан	башынг-дан	башы-ндан	башыбыз-дан	башлары-ндан
элим-ден	элинг-ден	эли-нден	элибиз-ден	эллери-нден

Окъуйдула, болуш аффикслеге эс недиле.

III. Бегитиу ишле. | *Школум*, *атанг*, *эгечи* деген атланы болушлагъа сала, айтымла къураб джазадыла.

IV. Юйге иш: 68-чи ишни этерге.

* * *

Онсегизинчи дерс

Дерсни темасы: Иелик атланы джалгъаныулары.

Дерсни мураты: Иелик атланы джалгъаныуларын бегитиу.

Дерсни барыуу

1. Окъулгъанны къайтарыу.

Къангадагъы текст бла ишлеу. Атланы табыб айтадыла, аланы болушларын айырадыла.

ТЕКСТ

1. Джарыкъ кюннге чыкъгъандыла таулула. Партиябыз кѣргюзеди джолларын. Биз билебиз. Ленинни тутхан иши джер юсюнде артыкълыкъны хорларын. (Хубийланы О.)

2. *Кюнюм, таулуларым, партиябыз, джоллары, джеринг* деген иелик атланы аууздап джалгъаныуларын этдириу.

3. *Школу, школары, эли, эллери* деген атланы болушлагъа сала, айтымла къураб джазыу.

4. 69-чу ишни этдириу. Иелик аффикслени тюблерин тарта, атла къайсы болушда болгъанларын айта джазадыла.

5. «Мени тенгим» деген темагъа хапарчыкъ къураб джазыу.

МЕНИ ТЕНГИМ

Мени тенгим Умар бешинчи классда окъуйду. Тенгими атасы да, анасы да, къарнашлары да, эгечлери да «Къобан» совхозда ишлейдиле. Мен болушханлай турама. Ол да меннге керек кюнде табылады. Тенгими да, мени да башха тенглерибиз джокълагъанлай турадыла.

II. 71-чи ишни юйге берюу:

Онтогъузунчу дерс

Дерсни темасы: Болуш аффикслени тюз джазылыулары.

Дерсни мураты: Тюз эмда иелик атланы болуш аффикслерини тюз джазылыуларын бегитюу.

Дерсни барыуу

I. Сѣзлюк диктант.

Басха, къашха, ташха, сафха, чачха, ачха, табха, къанатха, сабаннга, къабаннга, табаннга, тангнга, къа-

нига, къанга, тенгнге, дженгнге, тереннге, кёкеннге, эр-деннге.

II. 72-чи ишни этдириу. Сёзлени скобкалада кёргю-зюлген санлагъа, бетлеге, болушлагъа сала джазадыла.

III. Эсгертиу диктант.

ТЕКСТ

Атам Бийчесында кьойчу эди. Ол кьойланы кьаяла тьюбу таба джая эди. Алларын тыя, артларын джыя, кьайгъырыб кюте эди. Алайдан узакъ болмай мийик таула кёрюне эдиле. Алада кийикле джашайдыла. Атам бир-бирде кийик ёлтюрюб келе эди. Биз аны этин би-шире эдик, джау чайкъай эдик, айран уюта эдик. Бир кече, ашай тургъанлай, кьойла юркдюле. Алагъа джый-ын джанлы чабхан эди. Шоккла атылдыла. Бойнундан окъ тийиб, бир бёрю сойланды. Танг атханлай, аны терисин алдыла.

IV. 75-чи ишни юйге берю. Устаз деген сёзю сору-улагъа кёре тюрендириб джазадыла.

* * *

Джыйырманчы дерс

Дерсни темасы: Сынау диктант (грамматика иши бла).

ТЕКСТ

ЗУХРА

Гитче Къарачай|да| Зухра ийнек саууучу болуб ишлейди. Аны иши, таза джюрек|ден| джигер урун-нганы себебли, уллу хорлам|гъа| джетгенди. Зухра алгъын комсомол|да| эди. Энди КПСС-|ни| члени бо-луб, райком|ну|, обком|ну|, крайком|ну| члени|не|, СССР-|ни| Баш Совети|не| депутат|ха| сайланнганды. Ол ишлеген ферма кёчюучю Къызыл бийракъ|ны| кёб кере алгъанды. Биз мындан алда ол ишлеген ферма-|гъа| экскурсия|гъа| баргъан эдик. Бизни отрядыбыз-

[нѳ] пионерлери Зухра[нѳ] иши бла, ферма[нѳ] джа-
шауу бла шагърей болгъан эдиле. Биз школ[гѳа]
къайтханыкъда, экскурсия[гѳа] баргъаныбызны юсюн-
ден сочинение джазгъан эдик.

Зухра област[да] эм алчы саууучула[нѳ] бириди.
Келир джылгѳа ферма[нѳ] коллективи уллу социалист
борчла алгъанды.

Урунуу[да] уллу джетишимлери ючюн Зухра Со-
циалист Урунуу [ну] Джигити деген сыйлы ат[нѳ] ал-
гъанды.

ГРАММАТИКА ИШ

1. Къысхартылгъан къош сѳзлени тюблерин сызаргѳа.
2. Диктантда тюбеген атланы аффикслерин белгилерге.

Джыйырма биринчи дерс

Дерсни темасы: Джангы атла къурау.

Дерсни мураты: Атладан атла къурауну ангы-
латыу.

Дерсни барыуу

- I. Халатла бла ишлеу—5 мин.
- II. Джангы дерсни ангылатыу.
Плакатда джазылгъан бла ишлеу.

Джангы атла къурау

1. *Джигитликге, адамлыкъгѳа* юретесе сен бизни...
2. *Эркемчек* адам ашагъан хансды.

Атладан къуралгъан атла

1. Мал — мал-чы, къой — къой-чу, темир — темир-чи,
ѳгюз — ѳгюз-чю.
2. Къарачай — къарачай-лы, орус — орус-лу, тегей
—тегей-ли, гюрджю—гюрджю-лю.

3. Мал — мал-лыкъ, тулукъ — тулукъ-лукъ, чепкен — чепкен-лик, кюз — кюз-люк.

Плакатда джазылгъанланы ичлеринден окъуб, бу соруулагъа джууаб этедиле:

1. Тюбю сызылгъан атла къалай къуралгъандыла? (Аффикслени болушлугъу бла *джигитликге, адамлыкъ-гъа* деген сёзле, *эчкемчек* деген ат а эки сёзден къура-лады: *эчки эмчек*).

2. Алай бла джангы атла къурар ючюн къаллай амалла бла хайырланабыз? (Сёз къураучу аффиксле бла, эки сёзню тамырларын бир-бирине къошуу бла).

3. Атладан ат къурар ючюн къайсы аффиксле бла хайырланабыз?

III. 77-чи ишни этдириу.

IV. 78-чи ишни юйге берюу.

* * *

Джыйырма экинчи дерс

Дерсни темасы: Джангы атла къурау.

Дерсни мураты: Этимледен, сыфатладан аф-фикслени болушлугъу бла джангы атланы къуралыу-ларын ангылатыу.

Дерсни барыуу

I. Къайтарыу.

Къангада, тетралада да ишлеу. Берилген атладан джангы атла къурау:

Сабан — сабанчы, сабанлыкъ, сабанчылыкъ.

Бичен —

Таш, кёмюр — ташкёмюр, кюн, бет — кюнбет, таш, кёпюр — Ташкёпюр, сары, тюз — Сарытюз.

Чабыр — чабырлыкъ, джауур — джауурлукъ, бел — беллик, Москва — москвачы, Ташкёпюр — ташкёпюр-чю, чурукъ — чурукъчу.

II. Джангы дерсни ангылатыу.

Плакатда джазылгъан бла ишлеу.

Этимледен къуралгъан атла.

1. Ал — ал-ым, бил — бил-им, тут — тут-ум, бёл — бёл-юм.

2. Бар — бар-уу, бил — бил-иу, ор — ор-уу, кюл — кюл-юу, солу — солу-у, сана — сана-у.

3. Къыр — къыр-гъыч, кер — кер-гич, ач — ач-хыч, бур — бур-гъуч, тут — тут-хуч, кыс — кыс-хач.

4. Чаб — чаб-хын, уч — уч-хун, къуу — къуу-гъун.

5. Джар — джар-ма, эш — эш-ме, окъу — макълыкъ, бил — меклик.

Сыфатладан къуралгъан атла

Батыр — батыр-лыкъ, дженгил — дженгил-лик, джараууз — джараууз-лукъ, тѣзюмсюз — тѣзюмсюзлюк.

Окъуйдула; къаллай аффикслени болушлугъу бла къуралгъанларын айтадыла.

III. Бегитиу ишле. 79, 80 ишлени классда этдирну.

IV. 86, 87 ишлени юйге берну.

* * *

Джыйырма ючюнчю дерс

Дерсни темасы: Къош эмда къурау атла. Атны эркелетген формасы.

Дерсни мураты: Къош эмда къурау атладан толу хапар берну, атны эркелетген формасын ангылатыу.

Дерсни барыуу

I. Окъулгъанны къайтарыу.

1. Айырыу диктант. Текст 88-чи иш.

2. Этим бла андан къуралгъан атладан айтымла къуратыб джаздыруу: кюре, кюрек. Тюкюр, тюкюрюк. Тара, таракъ.

3. Сыфатладан атла къурау, ол атла бла айтымла къураб джазыу. Иги — игилик. Аманнга игилик этсенг, юйюнге сау бармазса. Къызбай — ...

Дженгил — ...

II. Джангы дерсни ангылатыу.

1. Китаб бла ишлеу. 92-чи иштеги текстни окъуйдула, къош эмда къурау сѣзлени табадыла, ала тилни къайсы кесеге болгъанларын айтадыла.

Устаз:

— Къош ат деб къаллай атлагъа айтадыла?

— Къош атла къалай джазыладыла?

— Къурау ат деб а? Ала уа къалай джазыладыла?

III. Бегитиу ишле. Берилген сёзледен кьош эмда кьурау атла кьураб джазыу. 93, 94 ишле.

IV. Юйге 95, 97-чи ишлени бериу.

* * *

Джыйырма тёртюнчю дерс

Дерсни темасы: Сочинение джазаргъа юретиу.
Дерсни мураты: «Бизни таула» деген темагъа сочинение джазыу. (Сурат 62 бетде.)

Дерсни барыуу

I. Сочинениени планын салыу (устазны болушлугъу бла).

Бизни таула

ПЛАН

1. Джай таулада.
2. Тау джайлыкълада.
3. Джити тауланы башында.
4. Къалай ариудула бизни тауларыбыз.

II. Салынган план бла кимни къалай джазарыгъын эки-юч сохтагъа айтдыруу.

III. Джазыу иш. (Бошаялмасала, юйде бошаб келирге береди).

* * *

Джыйырма бешинчи дерсде 60-чы бетде берилген схема бла 98-чи ишде берилген атланы айырадыла. 99-чу ишни классда этедиле. 100-чю юйге бериледи.

* * *

Джыйырма алтынчы дерс

Дерсни темасы: Сыфат. Тюз эмда кьуралгъан сыфатла.

Дерсни мураты: Сыфатны магъанасын кьайтарыу, тюз эмда кьуралгъан сыфатладан хапар бериу.

Дерсни барыуу

I. Къайтарыу.

1. Грамматика айырыу. Тюбюнде берилген айтымлада сёзлени тилни кесеклеринде айырадыла.

Акъ таулада — кызыл байракъ, кюн а — кыш да, джай да, кём-кёк суула, джашил чегет — ол джер Къарачайды.

2. Жангы сёз къурау: Суу — суулу джер, кыш — кышхы кюн, эртден — эртденги аяз.

II. Жангы дерсни ангылатыу.

Къангада берилген текстни окъуйдула, эки къауум сыфатланы бир-бири бла тенгleshдиредиле, аланы къурамларын айырадыла, тюз эмда къуралгъан сыфатла деб къаллай сыфатлагъа айтылгъанын айырадыла.

ТЕКСТ

1. Мийик кёкде джарыкъ джулдузла джылтырайдыла. 2. Кышхы кюнледе эртденги аяз санларынгы къалтыратады.

Мийик тау — мийигирек тау.

Джарыкъ джулдуз — джарыгъыракъ джулдуз.

Устаз, магъаналары бла къуралыуларына кёре, сыфатланы тюз эмда къуралгъан сыфатлагъа юлешингенлерин тамамлайды.

III. Бегитиу ишле: 104, 105 ишлени классда толтуруу.

IV. Юйге иш: 107-чи ишни толтурургъа.

* * *

Джыйырма джетинчи дерс

Дерсни темасы: Сыфатны тенгleshдириу дараджалары. Тенгleshдириучю дараджа.

Дерсни мураты: Сыфатны тенгleshдириу дараджаларындан хапар бериу, тенгleshдириучю дараджаны къуралыуун айыртыу.

Дерсни барыуу

I. Окъулгъанны къайтарыу.

Грамматика айырыу. Тилни кесеклеринде айырады-

ла. Тюблери сызылган сёзлени сёзю кёурамында айырадыла.

1. *Багъалы* сабийле! Сизни бюгюн *уллу* кюнюгюзю. Бюгюнден башлаб сиз сохталасыз.

2. *Рая кечеги* школда окъуйду. Ол кюндюз совхозну фермасында ишлейди. *Рая кёлан, сары, кёнгур* ийнеклени сауады.

Тюз эмда кёуралган сыфатланы айтадыла.

II. *Джангы* дерсни ангылату.

Къангада, тетрадлада да ишлеу.

Къызыл галстук. Байракъ галстукдан къызылыракъды. Къып-къызыл бояу. Къызылсыман кумач.

Окъуйдула, затланы ышанларын тенгleshдириб кёредиле, тюз сыфатланы тенгleshдириу дараджалары болгъанын устаз сохталагъа айтады. Андан сора тенгleshдириучю дараджаны къалай кёуралгъанын таблицагъа къараб айтадыла.

Тенгleshдириучю дараджа

Къобан суу Теберди суудан уллуракъды.

Тамада — тамада-ракъ, дженгил — дженгил — ирек, уллу — уллу-ракъ, базыкъ — базыгъ-ыракъ, сютсюз — сютсюз-юрек.

Къоргъашын мамукъдан ауурду. Темпр кёрчдан джумушакъды.

Таблицада джазылгъанны окъуйдула, затланы ышанларын тенгleshдиредиле, устазны болушлугъу бла тенгleshдириучю дараджаны магъанасын айырадыла, тенгleshдириучю дараджаны кёурагъан аффикслени табыб, аланы къалай джюрютюлгенлерин айтадыла.

III. Бегитну ишле. 108-чи ишни этиу.

Тенгleshдириучю дараджаны сыфатларын кёурау: Семиз-семизирек, терен-теренирек, уялчакъ — уялчагъыракъ, тузсуз — тузсузуракъ...

IV. 109-чу ишни юйге берю.

* * *

Джыйырма сегизинчи дерс

Дерсни темасы: Айырма эмда кемлик дараджала.

Дерсни мураты: Айырма эмда кемлик дараджаланы тилде джюрюулерин, аланы кѳуралыуларын ангылатыу.

Дерсни барыуу

I. Окѳулгъанны кѳайтарыу.

Грамматика айырыу.

1. Мара ёзен Теберди ёзенден тарыракъды. 2. Лена суу Обь суудан *уллуракъды* эмда *узунуракъды*. 3. Кѳурч кѳоргъашындан кѳатыды.

Айтымланы окѳуйдула, сёзлерин тилни кесеклеринде айырадыла, тюблери сызылгъан сёзлени сёзню кѳурамында айырадыла.

II. Джангы дерсни ангылатыу.

Текст бла ишлеу.

1. Минги Тау мийик тауланы бириди. Минги Тау эм мийик тауланы бириди. 2. Юзгереде кѳарасыман, сарысыман, кѳксюлдюм улакъчыкѳла ойнайдыла.

Айырма дараджаны кѳуралыуу.

Кемлик дараджаны кѳуралыуу.

Мийик—эм (чынг) мийик.

Кѳара—кѳарасыман, кѳаралдым.

Кѳара—кѳап-кѳара.

Кѳек—кѳксюлдюм.

Кѳызыл—кѳып-кѳызыл.

Хасан дженгилирек адамды.

Сары—сап-сары, кѳк—кѳм-кѳк.

Рая уллуракъ кѳызчыкѳды.

Текстни ичлеринден окѳуб, бу соруулагъа джууаб этедиле:

Мийик бла эм мийикни не башхалыгъы барды? Кѳара бла кѳарасыманны, кѳаралдымны уа?

Айырма дараджада сыфат затны кѳаллай ышанын кѳргюзеди? кемлик дараджада уа? Сыфатны айырма дараджасы кѳалай кѳуралады? Кемлик дараджасы уа?

III. Бегитну ишле:

1. Сыфатланы айырма, кемлик дараджалагъа салыб джазыу. Семиз ирк — эм семиз, семизирек ирк. Акъ — чынг акъ, чыммакъ, акъсыман, акъсылдым улакъ. Джашил — джап-джашил, джашилсыман, джашилирек ханс...

2. Тенгleshдириучю эмда кемлик дараджалагъа салыб, айтымла кѳураб джазыу.

Батыр — Ахмат Муссадан батырыракъды. Ахмат батырыракъды.

Дженгил —

Чемер —

Тамада —

IV. 104, 105 ишлени юйге берну.

* * *

Джыйырма тогъузунчу дерсде изложение джазадыла.

Текст: «Диктантла бла изложениеле», 157 бетде «Атам бла мен».

* * *

Отузунчу дерс

Дерснители масы: Сыфатланы къурау.

Дерсни мураты: Тилни башжа кесеклеринден аффикслени болушлугъу бла джангы сыфатла къурау.

Дерсни барыуу

I. Сёзлюк диктант.

Къап-къара, тум-къара, къараракъ, къаралдым, морсыман, моруракъ, мазаллы, эм мазаллы, мазаллыракъ, кеп-керти, кеппе-керти, къып-къызыл, къыппа-къызыл, къызылыракъ, къызылсыман, тюп-тюз, тюппе-тюз.

Грамматика айырыу. Тюблери сызылгъанланы сёзю къурамында айырадыла айтымны членлерини тюблерин сызычуларыча сызадыла.

ТЕКСТ

Хасан кютген къойла Хусейникиледен *семизирекдиле*. Хусей кютген къойла *арыгъыракъдыла*.

II. Джангы дерсни ангылатыу.

Таблица бла ишлеу.

Сыфатланы къурау

1. Акъыл — акъыл-лы, туз — туз-лу, эс — эс-ли, сёз — сёз-лю.

2. Къайгъы — къайгъы-сыз, Суу — суу-суз, чегет — чегет-сиз, сют — сют-сюз.

3. Джылау — джылау-укъ, кьоркъ — кьоркъ-акъ, юрк — юрк-ек, тай — тай-гъакъ.

4. Былтыр — былтыр-гъы, кыш — кыш-хы, эртден — эртден-нги, бурун — бурун-нгу, алгъын — алгъын-нгы, тюнене — тюнене-ги, кюз — кюз-гю (иш), бюгюн — бюгюн-нгу.

5. Шахар — шахар-шахардагъы, элде — элдеги.

Окъуйдула, тилни башха кесеклеринден аффикслени болушлугъу бла джангы сыфатланы кьуралгъанларына эс бѣледиле.

III. Бегитиу ишле. 115, 116 ишлени классда этедиле, 117, 119 ишле юйге бериледиле.

Отуз биринчи дерс

Дерсни темасы: Къош эмда кьурау сыфатла.
Дерсни мураты: Къош эмда кьурау сыфатладан хапар бериу.

Дерсни баруу

I. Окъулгъанны кьайтарыу.

120 иш. Шахар — шахардагъы адамла, чегет — чегетдеги кѣгетле...

121 иш. Берилген сѣзле бла айтымла кьураб джазыу.

Таукел адам ишни дженгил битдирир. Таукел ишни дженгил битдирир...

II. Джангы дерс: Къош эмда кьурау сыфатла.

Къангадагъы текст бла ишлеу.

1. Бедеусырт, бѣгекджюрек тору ат. Къыргъыйсан, джохарджал хора ат.

2. Бедеу сыртлы, бѣгек джюрекли тору атым.

Къыргъый санлы, джохар джаллы хора атым.

Мени джанымдан эсе да багъалы кѣрген Дюлдюр атым, ашхы малса, туура огъурлу хайуанса...

Окъуйдула, бу соруулагъа джууаб этедиле:

Бедеусырт, бѣгекджюрек, къыргъыйсан, джохарджал деген сѣзле къаллай сѣзледиле? *тору уа?* Была тилни кьайсы кесегидиле? Алай бла сыфат болургъа боллукъду къош эмда бош. Къош сыфатла ненча тамырдан кьураладыла? Бош а? Къош сыфатла бир сѣз болуб нек джазыладыла? (Басым бирди).

Бедеу сыртлы, бѣгек джюрекли, къыргъый санлы,

Джохар джаллы деген сёзле кьаллай сёзледиле? (Къурау сёзледиле). Къурау сёзле некдиле? (Эки сёзден кьуралыб, башха джазыладыла).

Была тилни кьайсы кесегидиле? Алай бла сыфатла кьаллай сёздюле? (Къурау). Къош сыфатла бла къурау сыфатланы джазылыулары бла айтылыуларында не башхалыкъ барды?

Устаз башында айтылгъаннга кьошады:

Эки тюз сыфатдан кьуралгъан кьош сыфатла сызчыкъ бла джазыладыла: джарыкъ-кёк, кьараууз-мор.

III. Бегитиу ишле: 125, 127 ишлени классда этедиле, 126, 129 ишле юйде этерге бериледиле.

* * *

Отуз экинчи дерс

Дерсни темасы: Сыфатны атны магъанасында джюрютюу.

Дерсни мураты: Сыфат атны магъанасында келсе, аны тилде кьуллугъун ангылатюу.

Дерсни барыуу

I. Сёзлюк диктант. Акътуякъ ат, акъ туякълы тайчыкъ, кёккёз джашчыкъ, кёк кёзлю кызычыкъ, кьанджалбаш юй, кьанджал башлы сарай, кёксюл-сары кьумач, темир бетли джюн, акъсыл-кёк костюм.

Айырыу диктант. Текст: 132 иш.

II. Джангы дерсни юретиу.

Китаб бла ишлеу. 134 ишни окъуйдула, айтымланы членлерин айырадыла, ала тилни кьайсы кесеклеринден кьуралгъанларын айтадыла.

Бу соруулагъа джууаб этедиле:

Сыфат ат бла байланыб келсе, болушда, санда тюрленемиди? Кеси да кьаллай соруугъа джууаб этеди? Айтымда кьуллугъу неди?

Сыфат, ат бла келмей, аны магъанасында джюрютюлсе, кьаллай соруулагъа джууаб этеди? Айтымда кьуллугъу неди? Болушда, санда тюрленемиди?

III. 134 ишни джазыу халда этдириу.

IV. 135 ишни юйге берну.

Отуз ючюнчю дерсде 79-чу бетде берилген схема бла 136 нше берилген сыфатланы айырадыла.

* * *

Отуз тёртюнчю дерс

Дерсни темасы: Сынау диктант.

ТЕКСТ

БИЗНИ ТАУЛА

Бизни область табигъатны алапат, сейир джеринде орналгъанды. Къыблада Минги Тау джылтырайды. Анда акъ башлыкъла агъарадыла. Мийик, ёхтем тауну тегереги бла ууакъ таула тизилибдиле. Ала джап-джашил кегерибдиле. Анда нарат, нызы, наз тереклени ийислери бурнунга ургъанлай турады. Тау этекледе тюрлю-тюрлю къара, къолан, къошбаш, акътуякъ, сарыкъулакъ малла керпеслениб отлайдыла. Сабийле, бир терекден бир терекге мине, агъач кегетлени джыядыла. Ариу, таза, сууукъ суулада джууунадыла. Мында тумкъара айюню, кём-кём маралны, къынгырбоюн доммайны эслериксе. Биз таулада, табигъатны кирсиз джеринде джашайбыз.

Хасан бла Хусей джайлыкъда къойланы кютедиле. Хасан чёрчегирекди, Хусей а хомухуракъды. Бир кюн алагъа Къасым келди. Ол тамадаракъды, сюеги да уллуракъды, эслерекди.

* * *

Отуз бешинчи дерс

Дерсни темасы: Санаудан хапар бериу.

Дерсни мураты: Санчы, тизгинчи санауладан алгъан билимлерин эсге салыу, юлюшчю, къауумлаучу санауладан хапар бериу.

Дерсни барыуу

I. Окъулгъанны къайтарыу.

Халатла бла ишлеу — 20 мин.

II. Санауладан хапар бериу.

Фатимагъа онеки джыл толады. Ол бешинчи клас-

сха барады. Фатима бла Сафият экишер тетрадь алдыла. Экеулен келиб, алагъа къошулгъанларында, тёртёулен болдула.

Айтымланы окъуйдула, сёзлени тилни кесеклеринде айырадыла, бу соруулагъа джууаб этедиле:

Онеки деген сёз не соруугъа джууаб этеди, нени кёргюзеди? *Бешинчи* деген сёз къайсы сёз бла байланыб келеди, не соруугъа джууаб этеди, нени кёргюзеди? Эсге тюшюрейик: *Санау* деб неге айтадыла? Ючюнчю, тёртюнчю класслада аланы (санаулары) юсюнден окъугъанбыз.

Санчы санаула нени кёргюзедиле? Къайсы соруугъа джууаб этедиле? Тизгинчи санау деб къаллай санаугъа айтадыла? Нени кёргюзеди? Къайсы соруугъа джууаб этеди? Ючюнчю айтымны окъучугъуз. *Экишер* деген сёз не соруугъа джууаб этеди? Нени кёргюзеди? Къайсы сёз бла байланыб келеди?

Алай бла, юлюшчю деб къаллай санаугъа айтадыла? Тёртюнчю айтымны окъучугъуз. *Экеулен, тёртеулен* деген сёзле не соруугъа джууаб этедиле, нени кёргюзедиле?

Къауумлаучу санау деб къаллай санаугъа айтадыла?

Алай бла, санаула ненча къауумгъа юлешинедиле?

III. Соруулагъа джууаб джаздырыу.

БИЗНИ КЛАСС

1) Сизни классда ненча сохта окъуйду? Сиз къарачай тилден окъугъан кабинет къайсы этаждады? 2) Сизни этажыгъызда ненча класс, неда кабинет барды? Кабинетде неда классда ненча стол неда парта барды? 3) Сен ненчанчы тизгинде, ненчанчы столда неда партада, ким бла олтураса? 4) Хар тизгинде ненчашар сохта олтурады? Сизни классда ненчаулан айырмагъа окъуйду?

Санаула бла хайырланмай, бу соруулагъа джууаб этерге боллукъмуду?

IV. Юйге иш: 138-чи ишни этерге.

Отуз алтынчы дерс

Дерсни темасы: Бош, къош, къурау санаула.

Дерсни мураты: Бош, къош эмда къурау санауладан хапар беруу.

Дерсни барыуу

I. Сёзлюк диктант.

Акътуюкъ, акъсакъал, ёребаш, бешбармакъ, гашкё-мюр.

Устаз:

— Была уа къаллай сёзледиле?

Акъ туюкълы, чал сакъаллы, беш бармакълы (къол-лукъ), салам башлы, сары къулакълы, бедеу сыртлы.

Устаз:

— Была къаллай сёзледиле?

II. Джангы дерсни ангылатыу. Устаз дерсни темасын къангада джазады: Бош, къош, къурау санаула.

Плакатда джазылгъан текст бла ишлеу.

Бир
эки, юч,
къыркъ, отуз
миллион, минг

онеки, бешдюз,
онтогъуз, сегиздюз,

джетмиш алты
беш минг онджети

Устаз:

Сёзлюк диктантда къош, къурау сёзлени джазгъан эдик. Энди, джазылгъаннга да эс ие, ким айтыр бош, къош, къурау санаула деб къаллай санаулагъа айтадыла? (Биринчи тизгиндегиле — бош, экинчидегиле — къош, ючюнчюдегиле—къурау санауладыла дерге бол-лукъдула.)

Устаз:

— Биринчи тизгиндегиле бош санаула неkdиле? (Бир тамырдан къураладыла.)

— Экинчидегиле къош санаула неkdиле? (Экишер тамырдан къуралгъан къош сёзледиле.)

— Ючюнчюдегиле къурау санаула неkdиле? (Ала эки, юч сёзден къуралыб, башха джазылгъан санаула-дыла.)

— Алай бла, бош, къош эмда къарау санаула деб къаллай санаулагъа айтадыла?

III. Бегитиу ишле. Айырыу диктант. Юч столбикге юлешиб джазадыла.

Отуз бешинчи, алтаулан, онекишер, джыйырма, къыркъ сегиз, минг тогъузджюз сексенчи, тогъсан юч, дюз алтмыш бешинчи, сегизеулен, онбешинчи, онушар.

139-чу ишни этиу. Санауланы төрт кѡаумгѡа юлешиб джазадыла: санчы, тизгинчи, юлюшчю, кѡаумлаучу.

IV. Ю й ге и ш: 140-чы ишни этерге.

* * *

Отуз джетинчи дерс

Дерсни темасы: Санчы, тизгинчи, юлюшчю, кѡаумлаучу санаула.

Дерсни мураты: Санауладан берилген билимни бегитиу.

Дерсни барыуу

I. Окѡулгѡанны кѡайтарыу.

Грамматика айырыу. Айтымлада тюбеген санауланы бу схема бла айырадыла: Не соруугѡа джууаб этеди? Соруугѡа джууаб этгенине кѡре, кѡаллай санауду: санчымыды? Тизгинчимиди? Юлюшчюмюдю огѡесе кѡаумлаучумуду?

Кѡуралгѡанына кѡре: бошмуду, кѡошмуду, кѡураумуду?

Кѡайсы сѡз бла байланыб келеди?

АЙТЫМЛА

Мен бешинчи классда окѡуйма. Бизни школ минг тогѡузджюз джетмиш тогѡузунчу джылда ишленгенди. Биринчи сменада онтогѡуз класс окѡйду. Орта эсеб бла хар классда отуз экишер сохта олтурады.

II. Санчы, тизгинчи, юлюшчю, кѡаумлаучу санауланы тилде джюрютюлюулерин ангылатыу. Кѡангадагѡы текст бла ишлеу.

1) Алтыны бешге кѡошсанг, онбир болады. 2) Он тетрадха джыйырма тетрадны кѡошсанг, отуз тетрадь болады. 3) Китни узунлугѡу джыйырма — отуз метрге джетеди. 4) Уллу Октябрь социалист революция минг тогѡузджюз онджетинчи джылда болгѡанды. 5) Окѡууда, иште да бешинчи класс алтынчыны озгѡанды. 6) Экишерден он кере алсанг, джыйырма болады. 7) Экеулен орамны ѡрге келеди.

Айтымланы окъуйдула, санаулары тилде къалай джюрютюлгенлерине эс не, бу соруулагъа джууаб этедиле:

Биринчи айтымда санаула нени белгилейдиле? Ала кеслери келселе, къалай тюрленедиле? Экинчи айтымда санаула нени санын кёргюзедиле? Ат бла келселе, санчы, тизгинчи, юлюшчю санаула болушлада, санлада тюрленемидиле?

Тизгинчи, юлюшчю, къауумлаучу санаула къалай къураладыла?

III. Бегитиу ишле: 141, 143, 146 ишледен экишер айтымны джаздырыб, санауларын айырыу.

* * *

Отуз сегизинчи дерс

Дерсни темасы: Санауну джалгъаныуу бла тюз джазылдуу.

Дерсни мураты: Санауну джалгъаныуун тамамлау, тюз джазыуун ангылатуу.

Дерсни барыуу

I. Китаб бла ишлеу. 156 ишни окъуйдула, санаулары къалай тюрленгенлерине эс бёледиле.

Устаз:

— Санаула, ат бла бирге джюрютюлселе, болушлада тюрленемидиле?

157 ишни окъуйдула, санаулары къалай тюрленгенлерине эс иедиле.

Устаз:

— Санаула, кеслери келселе, тилде къалай тюрленедиле?

92-чи бетде берилген таблицалагъа къараб, санаулары къалай джалгъанганларын кёредиле.

II. Таблица бла хайырлана, 158-чи ишни этдириу.

III. Санаулары тюз джазылыуларын айырыу.

V. Таблицадагъы сёзле бла ишлеу.

Санаулары тюз джазыу

1. Онбир, онеки... онтогъуз, экиджюз... тогъузджюз бирге джазыладыла.

2. Беш-алты, юч-тёрт къой дегенча джууукълашхан

санны танытхан санаула сызчыкъ бла джазыладыла.
3. 6-дан 2-ни алсанг, 4-сю къалады. Болуш, бет аф-
фиксле сызчыкъ бла джазыладыла.

Таблицагъа къараб, санауланы тюз джазылыула-
рын айтадыла.

IV. 152, 154 ишлени классда этдириу.

V. 159-чу ишни юйге бериу.

* * *

Отуз тогъузунчу дерс

Дерсни темасы: сынау диктант.

ТЕКСТ

СОВЕТ СОЮЗНУ ДЖИГИТИ

(Цифраланы сёзле бла джазадыла)
«Диктанла бла изложениеле», 62 бет.

* * *

Къыркъынчы дерс

Дерсни темасы: Алмаш.

Дерсни мураты: Алмашны магъанасын, айты-
мда къуллугъун айырыу, ал класслада берилген билим-
ни эсге салыу.

Дерсни барыуу

I. Окъулгъаны къайтарыу.

Грамматика айырыу.

ТЕКСТ

1964 джылда авиацион спортдан саулай дуняда
бешджюз элли сегиз рекорд салыннганды. Аладан эки-
джюз джыйырма бешиси Совет Союзнукъуладыла.

Джетмиш джылгъа адам алтмыш минг литр суу иче-
ди, онбир минг кг углевод ашайды, эки минг бешджюз
кг белок, аллай бир да джау ашайды.

Текстни окъуйдула, санауланы, ала бла бирге кел-
ген атланы тилни кесеклерин айырыу джорукъ бла ай-
ырадыла.

II. Аууздан къайтарыу.

1. Тилни къайсы кесеклерин къайтардыкъ?
2. Санау, ат бла келсе, къалай тюрленеди?
3. Санаула болушлада, санлада, бетледе не заманда тюрленедиле?
4. Къауумлаучу санаула къалай тюрленедиле?
5. Бош, къош, къурау санаула деб къаллай санаулагъа айтадыла?

III. Джангы дерс: Алмашны магъанасы, грамматика ышанлары, айтымда къуллугъу.

Текст бла ишлеу (текст къангада джазылыб, джабылыб турады).

Хубийланы Осман сабийле суйген джазыучуду.

Аны чыгъармаларында аламат хапарла бардыла.

Османны «Ана» деген хапарын Исса юч кере окъугъанды.

Ол аламат чыгъармала джазгъанды.

Алай хапарла сабийлени джюреклеринде ёмюрлюкге къаладыла.

Анча кере окъургъа боллукъду аны талай чыгъармасын.

Онг джанындагъы столбикде джазылгъан айтымланы устаз ачады, биринчи айтымны окъутады, сабийлеге быллай соруула салады: 1) Алмаш бармыды? Кимни юсюнден айтылады айтымда? (Сабийле джазыучуланы атларын айтадыла.) 2) Экинчи, ючюнчю айтымланы окъугъуз. Бизге белгилемидиле айтылгъан хапарла, чыгъармала? Ол деген алмаш къайсы атны кёргюзеди?

Экинчи, ючюнчю айтымлада алмашланы да бу халда айырадыла. Алай бла сёзню алмаш бла башларгъа боллукъмуду? Нек болмайды? Башындагъы айтымлада алмашла тилни къайсы кесеклерин алмашдырыб келедиле? Нек керек болады атны, санауну, сыфатны орунларында джюрютюлюрге алмашлагъа? Окъучугъуз текстни, алмашланы орунларына ала алмашдырыб келген сёзлени салыб. Нек джарашыусуз болады? Алай бла, алмаш деб неге айтадыла?

Китаб бла ишлеу.

162 ишни окъуйдула, алмашланы табадыла, ала айтымда не къуллукъ этгенлерин айырадыла.

IV. 163 ишни классда этедиле.

V. Ангылатыу диктант.

ТЕКСТ

Сендеги алтын джулдуз учундурады алдан ал-
гъа. Бюгюн джырлайма мен хорлам джырланы, санга
махтаныб, джарыкъ Москва!

Талпыб кёрюрге узакъ джерледен кёб къонакъла
санга келедиле, таза джюрекден бары да санга къар-
наш салам бердиле.

VI. Дерсни тамамлау.

Алмашдан бу дерсе не билдигиз? Джангы зат бо-
луб а?

VII. Юйге §52, 164 ишни бериу.

* * *

Къыркъ биринчи дерс

Дерсни темасы: Бетлеучю алмашла.

Дерсни мураты: Бетлеучю алмашланы магъа-
налары бла джалгъаныуларын айырыу.

Дерсни барыуу

I. Окъулгъанны къайтарыу.

Алмашланы грамматика ышанларын къайтарыу.

Текст къангада джазылыб, джабылыб турады.

ТЕКСТ

1. Кимди заманга ётюрюк нёгер,

Алай а эсгер, дурусду санга:

Сени къолунгдады сен джашагъан джер,

Бир бараза сюр да къош анга.

2. Асхатны ариу халиси барды. Азаматны да аллай
халиси барды.

3. Мусса къыш каникуллада тёрт kitabны окъуду.
Аллай бир kitabны сен окъугъанмыса?

Текстни окъуйдула, алмашланы табадыла, аланы
грамматика ышанларын айырадыла, айтымда къул-
лукъларын айтадыла.

II. Джангы дерсни ангылатыу.

Къангадагъы текст бла ишлеу.

ТЕКСТ

БЕТЛЕУЧЮ АЛМАШЛА

Къарнаш, мен темнр ишлейме, сен а сабан сюресе, муратыбыз бир болгъанын кесинг ариу билесе. (Б. А.) Мен, сен, ол, биз, сиз, ала — бетлеучю алмашладыла.

Мен, биз — биринчи бет.

Сен, сиз — экинчи бет.

Ол, ала — ючюнчю бет.

Окъуйдула, бу соруулагъа джууаб этедиле:

Бу къауум алмашлагъа бетлеучю алмашла деб нек айтадыла?

Кесинги юсюнгден къалай айтыб башларыкъса?

Сѐлешген тенгинг бла уа? Сѐзге къошулмагъаннга уа?

ПЛАКАТДАГЪЫ ТЕКСТ БЛА ИШЛЕУ

Мен бешинчи классда окъуйма. Мени къарнашым Ахмат сегизинчи классха джюрюйдю. Ол меннге хар не зат бла болушханлай турады. Ахмат мени биргесине шахаргъа элтди. Энди менде иги китабла бардыла. Мени тенглерим менден окъургъа китабла аладыла.

Айтымланы окъуйдула, мен деген алмашны къалай тюрлениб баргъанын айырадыла, къайсы болушлада болгъанларын айтадыла. Аууздан сен деген алмашны болушлагъа саладыла. Аланы бирча джалгъанганларын чертедиле.

Таблица бла ишлеу

Бетлеучю алмашланы джалгъаныулары

Б. б.	мен, биз	сен, сиз	ол, ала
И. б.	мени, бизни	сени, сизни	аны, аланы
Б. б.	меннге, бизге	сеннге, сизге	анга, алагъа
Т. б.	мени, бизни	сени, сизни	аны, аланы
О. б.	менде, бизде	сенде, сизде	анда, алада
Башл.	менден, бизден	сенден, сизден	андан, аладан

Таблицагъа сынаб къарайдыла да бу оюмгъа келедиле: *Мен, сен, биз, сиз* бирча джалгъаннадыла. *Ол, ала* бирча болуш аффиксле аладыла.

III. Бегитиу ишле.

Биз, сиз, ол, ала алмашланы болушлагъа саладыла, ала бла айтымла къураб джазадыла.

IV. §§ 53, 54, 165 иш юйде этерге бериледиле.

Къыркъ экинчи дерс

Дерсни темасы: Бегитиучю алмашла.

Дерсни мураты: Бегитиучю алмашладан хапар бериу, аланы джалгъаныуларын айырыу.

Дерсни барыуу.

I. Окъулгъанны къайтарыу.

1. Сёзлюк диктант.

Школда окъуйма... Кимни китабы? Китабны (кимге?) бердиле. Махтадыла (кимни?). Галстук (кимде?) барды. Алдыла (кимден?) тетрадыны.

Соруулагъа джууаб этген алмашланы джазадыла, болушларын айта барадыла.

2. Ала деген алмашны болушлагъа сала, айтымла къураб джазадыла. (Сохтала школгъа барадыла. Ала...)

II. Джангы дерс. Бегитиучю алмашла.

Къангадагъы текст бла ишлеу. Текст джазылыб, джабылыб турады.

Бегитиучю алмашла

Мен сочинение джаздым.

Сен кимге болушдунг?

Ол къайдан келеди?

Мен кесим сочинение джаздым.

Сен кесинг кимге болушдунг?

Ол кеси къайдан келеди?

Окъуйдула, алмашланы айтадыла. Бу соруулагъа джууабла хазырлаб айтадыла.

1. *Кесим, кесинг, кеси*, деген алмашла нек керек болдула онг джанындагъы айтымлада?

2. Ала къаллай алмашдыла?

3. Бегитиучю алмашла бу айтымлада къалай тюрленедиле? Санлада тюрлендирчигиз.

Китаб неда таблица бла ишлеу.

101-чи бетни ачадыла, бегитиучю алмашланы болуш-

лада джалгъаныуларына къарайдыла да бу соруулагъа джууаб этедиле:

1. Къайсы бетдеги алмашла бирча джалгъанадыла?

2. Ючюнчю бетни алмашлары тамамлаучу бла иелик болушлада къаллай болуш аффиксле аладыла?

Бу болумну биз къаллай атланы джалгъаныуларында кёре эдик? (Иелик атланы — эгечи бла эгечлери.)

Бу атланы да джалгъаныуларын этиб тенгleshдиредиле.

3. Аууздан бегитиучю алмашланы джалгъаныуларын айтадыла

III. Бегитиу ишле.

1. Соруулагъа джууабла джазыу.

а) Кесинг къайдан келесе? (Толу джууаб джаздыла: Кесим къошдан келеме.)

б) Кесинги туугъан эгенг бармыды?

в) Кесинге устаз къаллай иш берди?

г) Кесинги къайры чакъырдыла?

д) Кесингде къаллай китабла бардыла?

е) Кесингден башха ким барды юйде?

2. Кеси, кеслери деген алмашланы болушлагъа джазма халда салыу, тюрлю-тюрлю болушлагъа салыб, айтымла къураб джазыу.

IV. Энди бегитиучю алмашла деб къаллай алмашлагъа айтадыла? Ала къалай тюрленедиле? Бегитиучю алмашла къайсы атлача джалгъандыла? Ала айтымда къаллай членле боладыла?

V. § 55 окъургъа, 167 иш толтурургъа юйге бериледн.

* * *

Къыркъ ючюнчю дерс

Дерсни темасы: Кёргюзюучю алмашла, аланы джалгъаныулары, иелик.

Дерсни мураты: Кёргюзюучю алмашладан ханпар бериу, аланы грамматика ышанлары бла шагърей этиу.

Дерсни барыуу

I. Окъулгъанны къайтарыу.

Къангадагъы текст бла ишлеу. Текстни окъуйдула, бегитиучю алмашланы бетлерин, санларын айтадыла.

ТЕКСТ

1. Джалгъа, малгъа биз барыб, кесибизни тюйген-биз. (Къ. И.)

2. Муратыбыз бир болгъанын кесинг ариу билесе. (Б. А.)

3. Кесибизден кетсе да, осияты джашарыкъды. (Бот. А.)

4. Къыйыңлары ашалгъан джарлыланы хакълары кеслерине табылыр оноу этилди. (Бот. А.)

Кёсим, кесинг, кеси деген бегитиучю алмашланы болушлагъа сала, айтымла къураб джаздыруу.

II. Джангы дерс. Кёргюзюучю алмашла.

1. Джашчыкъ школгъа барады. Бу джашчыкъ школгъа барады. Бу школгъа барады.

2. Ол Сафиятды. Ол келген Сафиятды.

3. Сафар, онбеш джыл окъуб, инженер болгъанды. Асхат да аллай бир (анча) джыл окъуб, устазлыкъ этеди.

Текстде кёргюзюучю алмашланы табадыла, аланы грамматика ышанларын айырадыла.

Китаб бла ишлеу. 102-чи бетдеги таблицаны ачадыла, *бу, ол* кёргюзюучю алмашланы джалгъаныуларын айырадыла, ала бла айтымла къураб джазадыла.

III. Бегитиу ишле.

1. 168-чи иш. Айыртыу диктант. Кёргюзюучю алмашланы тублерин сыза, болушларын, санларын айта джазадыла.

2. 103-чю бетдеги таблица бла ишлеу. Кёргюзюучю алмашланы иелик формалары къалай джалгъанганларына сынаб къарайдыла да бу соруулагъа джууаб этдиле:

а) Кёргюзюучю алмашланы къаллай формалары болургъа боллукъду? (Иелик.)

б) Ала къалай джалгъанадыла? Бу-ну орнуна *мынчаулан* деген алмашны салыб джалгъаныуун этигиз. (*Мынчауланым, мынчауланымг, мынчауланым...*) Къалгъан болушлагъа да саладыла.

3. Карточкала бла ишлеу. *Анчаулан, анча, мынча, аллай бир, быллай бир, мынчашар* деген кёргюзюучю алмашланы болушлагъа салыб, айтымла къураб джазадыла.

Юлгю: Бешеулен китаб окъуйдула, анчаулан да су-

рат саладыла. Бешеуленни тетрадарын устаз кьарар-
гъа алды, анчауланни да китабларын джыйды...

IV. Дерседе окьулгъанны тамамлау.

а) Кёргюзюучю алмашла деб кьаллай алмашлагъа айтадыла?

б) Ала тилни кьайсы кесеклерин алмашдырыб келедиле?

в) Кёргюзюучю алмашла кьалай тюрленедиле?

г) Айтымда кьаллай членле болургъа боллукъдула?

V. Юйге § 56, 170-чи иш бериледиле.

* * *

Къыркъ тёртючю дерс

Дерсни темасы: Соруучу бла байлаучу алмашла.

Дерсни темасы: Соруучу бла байлаучу алмашланы грамматика ышанлары бла шагърей этиу.

Дерсни барыуу

I. Окьулгъанны кьайтарыу.

1. Ол кьаяны кьатында бир кьаралды кёрюнеди.
2. Аллай бир заманны биз кюрешсек, ишни мунуча этерикбиз.
3. Бешинчи классда отуз беш сохта барды, анчаулан алтынчыда да окьуйду.

Айтымлаңы окьуйдула, кёргюзюучу алмашланы тюблерин сыза, кьангадан тетрадарына джазадыла, ала-ны айтымда кьуллукъларын айтадыла.

II. Джангы дерс: Соруучу бла байлаучу алмашла.

1. Плакатдагъы текст бла ишлеу.

Соруучу бла байлаучу алмашла

«Къара кюбюр» романны ким джазгъанды?

Не хапар айтады Хасан?

Кьаллай бир кьой кютеее?

«Къара кюбюр» романны ким джазгъанын устазгъа сордукъ.

Не хапар айт, не меннге тынгыла.

Кьаллай бир кьой кютгенниги айт.

Окьуйдула, тюблери сызылгъан сёзлени магъаналарына эс ие, бу соруулагъа джууаб этедиле:

Биринчи столбикдеги айтымла кьаллай айтымладыла? Аланы соруучу этген сёзле кьайсыладыла? Биринчи айтымда **ким** деген сёз кьайсы сёзюю орнуна джюрютюледи? **Кимни** орнуна Аппаланы Хасанны салыб окьучугьуз. Айтым кьаллай айтым болду? (Хапарлаучу.) Алай бла биринчи айтымда **ким** кьаллай алмашды? Экинчи столбикде биринчи айтым кьаллай айтымды? (Хапарл.) **Ким** деген сёзюю орнуна Аппаланы Хасанны салыб окьугьуз. Айтым тюрлендими? Экинчи айтымда **ким** каллай алмашды да? (Байлаучу.)

Бу юлгю бла кьалгьан айтымланы да айырадыла, соруучу бла байлаучу алмашланы грамматика ышанларын айтадыла. (Болушлада, санлада, бетледе.)

III. 174, 176 ишлени этдириу.

IV. Юйге 177-чи ишни этерге.

* * *

Къыркъ бешинчи дерс

Дерсни темасы: Белгилеучю бла белгисиз алмашла.

Дерсни мураты: Белгилеучю бла белгисиз алмашладан хапар бериу, тилде кьуллукьлары айырыу.

Дерсни барыуу

I. Окьулгьанны кьайтарыу.

Грамматика айырыу. Айтымлада тубеген алмашланы 110 бетде берилген схема бла айырадыла.

Бешинчи классда ненча сохта барды?— Ненча сохта келсе да, окьутургьа керекди. Сен ненчанчы тизгинде олтураса? Ненчанчы тизгинде олтурсанг да, устазгьа эс ийиб тынгыла. Сен кьайсы китабны окьудунг?— Кьайсы китабны окьусанг да, бир затны билirse.

II. Жангы дерсни ангылатыу.

Таблица бла ишлеу.

Белгилеучю бла белгисиз алмашла

Хар совет адам тутхан ишин билирге керекди.

Хар ким алгьан борчун толтурургьа кюрешеди.

Ким эсе да эшикленн кьадауун салгьанды да кетгенди.

Дорбунда не эсе да барды.

Окъуйдула, тублери сызылган сѣзлени нек джю-рютюлгенлерин устазны болушлугъу бла айырадыла, айтымда къуллукъларын айтадыла, болушлагъа, санлагъа салыб кѣредиле.

III. 179, 180 ишледен ючюшер айтымны джаздырыб, белгилеучю бла белгисиз алмашланы айыруу.

IV. Юйге иш: 181 ишни этерге.

* * *

Къыркъ алтынчы дерсде изложение джазадыла.
Текст. «Диктантла бла изложеннеле» 155 бет.

МАТРОСОВНУ ДЖИГИТЛИГИ

Къыркъ джетинчи дерс

Дерсни темасы: Алмашланы айыруу.

Дерсни мураты: Алмашладан алган билимлерин бегитиу.

Дерсни барыуу

1. Алмашланы къауумларын эсге салыу.
2. 134-чю иште тубеген алмашланы 110-чу бетде берилген схема бла айыруу.
3. Башлагъан ишлери юйде бошаб келирге бериледи.

* * *

Къыркъ сегизинчи дерс

Дерсни темасы: Сѣзлеуню магъанасы, аны айтымда къуллугъу.

Дерсни мураты: Сѣзлеуню магъанасын, аны грамматика ышанларын бла айтымда къуллугъун айыруу.

Дерсни барыуу

I. Окъулганны къайтарыу.

Къангада джазылган айтымла бла ишлеу (тилни кесеклеринден атны, сыфатны, этимни къайтарадыла грамматика айырууну юсю бла).

ТЕКСТ

Мусса джорукъланы сакълайды. Ол бешинчи клас-
сда окъуйду. Аны ариу халиси барды.

Грамматика айырыуну юсю бла тилни кесеклерин-
ден атны, сыфатны, санауну, алмашны, этимни къайта-
радыла.

Ю л г ю:

Мусса — энчи атды, *ким* деген соруугъа джууаб эте-
ди, тюз атды, баш болушдады, айтымда башчыды.

II. Джангы дерс. Сёзлеуню магъанасы, аны айтым-
да къуллаугъу.

ТЕКСТ

Башындагы айтымлагъа сёзлеуле къошуб береди

Мусса джорукъланы ариу сакълайды. Ол быйыл бе-
шинчи классда окъуйду. Аны бек ариу халиси барды.

Устаз текстни сохталагъа окъутады, бу сорууланы
салады:

Джангы къошулгъан сёзле не соруулагъа джууаб
этедиле? Ала къайсы сёзле бла байланыб келедиле? Ай-
тымны къайсы членидиле? Алай бла сёзлеу деб тилни
къайсы кесегине айтадыла? (Сохтала джетишдиралма-
гъанны устаз айтады, толтурады.)

III. Бегитиу ишле.

1. Къангада, тетрада да ишлеу.

ТЕКСТ

1) Тюнене сынау участокда ишледик. 2) Былайда
биринчи бригада, арлакъда бешинчи бригада ишлейди-
ле. 3) Тюкю шыкыртсыз тауукъ сюрюуге джууукъла-
шды. 4) Бюгюн тамам исси кюн болду. 5) Джолоучула
джолгъа бек эртде чыкъдыла. 6) Джаяулай барыу кёб
заманны алды.

Джазадыла, сёзлеулени табадыла, ала тилни къай-
сы кесеги бла байланыб келгенлерин айтадыла, айтым-
ны къайсы члени болгъанына кёре тюблерин сызадыла.

2. Китаб бла ишлеу. 192-чи ишни окъуйдула, сёзлеу-
лени табадыла, соруула салыб, ала айтымда къайсы
сёзлени айгъакълаб келгенлерин айтадыла.

IV. Дерсде окъулгъанны тамамлау:

Сёзлеу деб тилни къайсы кесегине айтадыла? Ол тилни къайсы кесеклери бла келирге боллукъду? Сёзлеу айтымда къайсы членле болургъа боллукъду?

V. Юйде 192-чи иш этерге бериледи.

* * *

Къыркъ тогъузунчу дерс

Дерсни темасы: Орун бла заманны сёзлеулери.

Дерсни мураты: Орунну, заманны сёзлеулеринден ал класслада берилген билимни эге салыу, билимлерин теренлетиу.

Дерсни барыуу

I. Окъулгъанны къайтарыу.

ТЕКСТ

1. Бизни классны сохталары быйыл юч тонна темир джыйыб берирге борч алгъандыла. 2. Ала джер-джерде къалаучукъла этерикдиле. 3. Кечегиде анда-мында машиналары гюрюлдеген тауушлары келеди. 4. Кече арасында ит улугъан таууш чыгъады. 5. Хасан меннге бек ариу айтды.

Айтымланы джазадыла, сёзлеулени тюблерин сызадыла. Айтымда къуллукъларын айтадыла.

II. Жангы дерс. Орунну эмда заманны сёзлеулери. Плакатда джазылгъан бла ишлеу.

Орунну эмда заманны сёзлеулери

Руслан мында джокъду. Ол Ставрополгъа кетгенди, андан да Москвагъа барлыкъды.

Алгъын ол уста мараучу болуучан эди, бусагъатда аны уугъа джюрюгенин мен билеме.

Орунну сёзлеулери: *алгъа, артда, артха, ары, ары джанында, ары-бери, былайда, алайда, джертин...*

Заманны сёзлеулери: *алгъын, алгъы бурун, алкъын, бюгюн, тамбла, былтыр, быйыл...*

Окбуйдула, сёзлеулени табадыла, алагъа соруула са-
ладыла, ала нени кёргюзгенлерин айтадыла.

III. Джангы дерсни бегитну ишле.

Къангада, тетрадада да ишлеу.

ТЕКСТ

1. Былтыр быйылгъа ушамай эди. Тамбла бюгюнча болмаз. 2. Кече таулада уллу жангур джаууб, танг ала-сында суу къобду. 3. Дюккючле, тамырлары бла келген терекле джер-джерде шындык болдула. 4. Бюгюн Ас-хат ёрге-энишге барады. Ол къайры эсе да хазырлана-ды.

Айтымланы джазадыла, сёзлеулени айырадыла, ай-тымда къуллукъларын айтадыла.

Китаб бла ишлеу. 193-чю иштеги айтымланы окбуй-дула, орунну, заманны сёзлеулери табыб, алагъа сору-ула салыб, кеслери да айтымда къайсы сёзлени айгъа-кълаб келгенлерин айырадыла.

IV. Дерсде окбулгъанны тамамлау.

Орунну, заманны сёзлеулери нени кёргюзедиле? Ала къаллай соруулагъа джууаб этедиле? Айтымда тилни къайсы кесеги бла байланыб келедиле? Бу къауум сёз-леуле айтымны къайсы члени боладыла?

V. 194-чю иш юйге бериледи, § 65 окбургъа бериледи.

* * *

Эллинчи дерс

Дерсни темасы: Хал бла марданы сёзлеулери.

Дерсни мураты: Бу къауум сёзлеуледен ханар бериу, аланы айтымда къуллукъларын айырыу.

Дерсни барыуу

I. Окбулгъанны къайтарыу.

1. Сёзлюк диктант.

Ары-бери, анда-мында, ёрю-сюрем, джер-джерде, бу-сагъат, олсагъатлай, бирсиюн, алгъы бурун, танг ала-сында, тамбла, эртденбла эртде.

2. Грамматика айырыу. Тилни кесеклерин айырады-ла.

1. Анда-мында эртденбла эшикге чыккыганланы тамак ар்தхан тауушлары келеди. 2. Кече джолда кыалган арба болур эди, узакъда сабий джылагъанча, джызылдаб озду.

Тюблери сызылган сёзлени айырадыла.

II. Джангы дерс: Хал бла марданы сёзлеулери.

Кыангада, тетрадлада да ишлеу.

АЙТЫМЛА

1. Кече арасында бир кыаралды актырын мюйюш таба ташайды. 2. Салкыын джелчик аз-аз кыагыады. 3. Майда бу сыртла артыкы ариу кёрюнедиле.

Айтымланы окъуйдула, кыалай? нечик? кыаллай бир? ненча кере? дегенча соруулагыа джууаб этген сёзлеулени табадыла, хал бла марданы сёзлеулери тенгleshдиредиле, аллай сёзлеуле деб неге айтылганын айырадыла.

III. Бегитиу ишле.

1. Кытаб бла ишлеу. 195-чи ишни окъуйдула, хал бла марданы сёзлеулери табадыла, ала айтымда кыайсы сёзлени айгыакылаганын айырадыла.

2. Берилген сёзлеуле бла айтымла кыураб джазыу.

Сёзлеуле: арымай-талмай, талай джолда, аз-буз, бирталай, джылылай, орусча, терк, былайыча. (Бары да айтымла кыурайдыла, маджал кыуралган айтымланы тетрадлагыа джазадыла).

IV. Юйге иш: 195-чи ишден алтышар айтым джазаргыа, сёзлеулени тюблери сызаргыа.

* * *

Элли биринчи дерс

Дерсни темасы: Сылтау бла муратны сёзлеулери.

Дерсни мураты: Сылтау бла муратны сёзлеулериинден хапар бериу, аланы грамматика ышанларын айырыу.

Дерсни барыуу

I. Окъулганны кыайтарыу.

1. Сёзлюк диктант.

Аз-аз, аз-маз, аз-буз, башдан-аякъ, джарты-къурту, бирем-бирем, кесек-кесек, кѣб-кѣб, сормай-ормай, ауа-сауа, сау-саламат.

2. Грамматика айырыу. Айтымла:

1) Бу джерледе уллу суукъла санлаб бир боладыла. 2) Джаралы бѣрюню уучула чегет кыйырында саулай табдыла. Айтымладагъы сѣзлени тилни кесеклеринде айырадыла.

II. Жангы дерсни ангылатыу.

Плакатдагъы айтымла бла ишлеу.

Сылтау бла муратны сѣзлеулери.

1. «Бѣрю, Асланнга къонакъгъа нек баргъан эдинг?» «Хей, Тюлкую, ишинг алайгъа джетишсе, сен да барыр эдинг. Амалсыздан баргъан эдим.»

2. Прустоп асыры ачыудан... къабугъу артылгъан чюгюндюрча кызарды.

3. Сен меннге бошунакъгъа урушаса.

Айтымланы окъуйдула, сѣзлеулеге соруула салыб, кыйсы сѣзле бла байланыб келгенлерин айырадыла. Сылтау бла муратны сѣзлери деб къаллай сѣзлеулеге айтханларын айырадыла, айтымда аланы къуллукъларын айтадыла.

III. Бегитиу ишле.

1. Айтымла къураб джазыу.

Керексизге — керексизге сен меннге урушма.

Бошунакъгъа —

Усталыкъгъа —

Биле-биле —

Хомухлукъдан —

2. 197-чи ишни этдириу. Беш айтымын классда джазадыла, сѣзлеулени айырадыла, къалгъан айтымланы аууздан айырадыла.

V. Юйге 197-чи ишни аягъына дери этерге бериледи.

* * *

Элли экинчи дерс

Дерсни темасы: Суратха къараб, сочинение джазыу.

Дерсни мураты: И. Аристованы «Байракъны къутхарыу» деген сураты бла сочинение джаздырыу.

Дерсин барыуу

I. Устазны ал сёзю.

Устаз Уллу Ата джурт кьазауатны кыйын джылларыны юсюнден хапар айтады. Совет адамланы сабийледен башлаб уллулагъа дери Ата джуртну кьоруулауда этген джигитликлеринде тохтайды. Ата джурт кьазауатны юсюнден окъугъан китабларыны юсюнден ушакъ этедиле. Комсомолчу, пионер джигитлени, батырланы эсге тюшюредиле.

II. Суратны юсюнден ушакъ этиу.

Соруула

1. Суратда кёрюнген кьачан болгъанды? Анга не шагъатлыкъ этеди?

2. Къайда бола турады иш? Анга уа неле шагъатлыкъ этедиле? Пионер комнатада болмазлыкъ ишледен пелени кёресиз?

3. Суратда кимлени кёресиз? Кимледиле ала? Къайдан билдигиз? Ала къалай кийингендиле?

4. Джылы келген сабийле не эте турадыла?

5. Аланы тюрсюилеринден къаллай сезимлени таныйсyz?

6. Столну джанында сюелген сабий кесин къалай турады? Ол терезеден не кёрюрге боллукъду?

7. Бу кьоркьуулу кёзюуде сабийле пионер комнатагъа нек келген эдиле? Аланы мындан ары не этер муратлары барды?

8. Суратчыны суратда нени кёргюзюр мураты барды?

III. Юлгю халда план салыу.

1. Джау шахаргъа джууукълашханды.

2. Джашауларына кьоркьуу болса да, джигитлик этедиле.

3. Партизанлада.

IV. План бла джазыллыкъ сочиненнин бир-эки сохтагъа айтдыруу.

V. Джазыу иш. (Сочинение джазаргъа бир дерс берилгенни себебли, джазыб башлайдыла классда, бошакъ келедиле юйде.)

Элли ючюнчю дерс

Дерсни темасы: Бош эмда кьуралгъан сёзлеуле.

Дерсни мураты: Бош эмда кьуралгъан сёзлеуленг ангылатыу.

Дерсни барыуу

I. Окьулгъанны кьайтарыу.

Грамматика айырыу. Айтымла:

Элге кече джетдик. Кече ариуду, чууакъды. Шахаргъа, Рая, бирге барайыкъ. Бирге бирни кьошсанг, эки болады. Дерсинги джангыдан окьу. Мусса джангы кийим алды. Биз сизге санлаб бир барабыз. Ахмат, этни санлаб, бир бутун алды.

Омонимлени магъаналарын айырадыла, ала тилни кьайсы кесеклери болгъанларын айтадыла.

II. Джангы дерсни юретиу. Бош эмда кьуралгъан сёзлеуле.

ПЛАКАТДАГЪЫ ТЕКСТ БЛА ИШЛЕУ

Бош эмда кьуралгъан сёзлеуле

1. Ары, бери, огъары, ичкери, кьайры.
2. Адам-ча, уллула-ча, мени-ча, сени-ча, кесибииз-ча, бир-ча, экинчи-ча, болур-ча, аллыкъ-ча, озгъан-ча, былтыр-ча, быйыл-ча.
3. Ыргъакъ—ыргъакъ-лай илинди, джумушакъ-лай ётмекни ашады, джылы-лай ашады, мен-лей болгъун.
4. Къынгыр-ына барады, санча-сына, тели-сине, кенгине кетгенди.

Окьуйдула, аффикслени болушлугъу бла сёзлеу тилни кьайсы кесеклеринден кьуралгъанларын айтадыла.

III. Берилген сёзледен келишген аффиксле бла сёзлеуле кьураб джазыгъыз. (Сёзле экиджюзюнчю ишде бериледиле.)

IV. Сёзлеулеге антонимле табыб, аланы хар бири бла айтымла кьураб джазыу. (201-чи иш.)

* * *

Элли төртюнчю дерс

Дерсни темасы: Къош эмда къурау сёзлеуле.
Дерсни мураты: Къош эмда къурау сёзлеулени айырыу.

Дерсни барыуу

- I. Окъулгъанны къайтарыу.
1. Юй ишни тинтиу. 202-чи иш.
2. 203-чю иште берилген сёзлеулени къалай къуралгъанларын аууздан айтыу.
- II. Джангы дерсни ангылатыу.
- Плакатда джазылгъан бла ишлеу.

Къош эмда къурау сёзлеуле

1. Къонгурау бусагъатда берилди.
 2. Джюклю машина къапхакъны башына кючден-бутдан чыкъды.
 3. Сохтала бир аууздан джууаб бердиле.
- Окъуйдула, сёзлеулени табадыла, аланы къалай къуралгъанларын айтадыла, къош эмда къурау сёзлеуле деб нек аталгъанын айтадыла.
- III. Бегитиу ишле. 204-чю ишни толтуруу.
 - IV. Юйге 205-чи ишни бериу.

Элли бешинчи дерс

Дерсни темасы: Сёзлеулени тенгleshдириучю дараджалары.
Дерсни мураты: Сёзлеуню тенгleshдириучю дараджасын ангылатыу.

Дерсни барыуу

- I. Сёзлюк диктант.
- Анда-мында, кеппе-керти, ёппе-ётюрюк, тюп-тюз, джарты-къурту, артдан-алдан, башдан-башха, дигил-мигил.
- Грамматика айырыу.
- Къангада, тетрадада да джазадыла.
- Иги сохта иги окъуйду. Асыл малгъа асыулу къарайдыла.
- Окъуйдула, толу грамматика айырыу этедиле (ай-

тымны членлеринде да, тилни кесеклеринде айырадыла.)

II. Джангы дерсни юретиу.

Қъангадагъы текст бла ишлеу.

1. Игирек сохта игирек окъуйду. Асыл малгъа асылуракъ къарайдыла.

2. Хасан, сен алай айт.— Хасан, сен алайыракъ айт.

3. Исса, бери олтур.— Исса, берлакъ олтур.

4. Азамат, джууукъ кел.— Азамат, джууугъуракъ кел.

5. Сафият, таурухланы кѣб айт.— Сафият, кѣбюрек айт.

Окъуйдула, *игирек сохта* бла *игирек окъуйду* деген сѣзлеуню да сыфатныча тенгleshдириучю дараджасы болгъанын кѣредиле, тенгleshдириучю дараджаны къурагъан аффикслени айтадыла.

III. Бегитиу ишле: 208 ишни классда, 207 иш юйге бериледи.

* * *

Элли алтынчы дерс

Дерсни темасы: Сезлеуню айырма эмда кемлик дараджалары.

Дерсни мураты: Айырма, кемлик дараджаланы къуралыуларын айыртыу.

Дерсни барыуу

I. Окъулгъанны къайтарыу.

1. Қъангада, тетрадлада да ишлеу. Берилген сезтушлада сѣзлеулени тенгleshдириучю дараджагъа сала джазадыла.

Терк джетди, артха къалды, алгъа кетди, кем этди, къаты айтды, джертин учду, осал болду.

2. Башындагъы сезтушла бла айтымла къураб джазыу.

II. Джангы дерсни ангылатыу.

Плакатдагъы текст бла ишлеу.

Бек ариу адам.— Бек ариу билебиз.

Бек иги сохта.— Бек иги окъуйду.

Эм осал иш.— Эм осал этилген иш.

Эртде турдум, эртдерек турдум, эртдерекчик турдум.

Окъуйдула, сезлеуню айырма эмда кемлик дараджалары къалай къуралгъанларына эс иедиле, 127, 128 бет-леде этилген джорукълагъа келедиле.

III. Бегитну ишле. 210, 211-чи ишлени классда толтуртуу.

IV. 212 ишни юйге беруу.

* * *

Элли джетинчи дерс

Дерсин темасы: Сынау диктант (грамматика иши бла).

ТЕКСТ

Аллында мен тартына эдим, джунчуй эдим. Фабрикагъа ишге амалсыздан баргъанча бара эдим. Ичим тутмай, огъурамай ишлей эдим, кюнню аманны кеминде ашыра эдим.

Кѣб турмай, сокъгъан станокну билдим, ишге кѣл сала башладым, илешдим. Кѣб болмай мындан алда джукъгъа джарашмагъан чемерсиз кьолларымдан бюгюн бу ариу къумачны чыкъгъаны къууандырады, кѣллендирди.

Эртденбла уянама, бюгюн мени бир къууанчлы, иги зат сакълагъанын билеме. Сора эсима тюшюреме: «Да бюгюн орта кюндю да — иш практиканы кюню». Алай бла къууанч тыбырлы болуб, учуб баргъанча, алай барама. Ишден сора конеклааны кьолтукъгъа уруб, бир кесек да ауузланыб, бузгъа туура заманында келеме. Ингирде уа дерслеге олтурама. Саным дженгилди, башым солугъанды. Кѣлюм ачыкъды. Окъууум да алаMAT, тынч барады. (А. Демидова).

Грамматика ишле:

1. Сѣзлеулени тюблерин сызаргъа.
2. Сѣзлеуню тенгleshдириу дараджаларын къууаргъа (тюбюнде берилген сѣзлеулѣден):
Алай, алаMAT, игилей, ариу.

* * *

Элли сегизинчи дерс

Дерсни темасы: Джегилиучю бла джегилмеучю этимле.

Дерсни мураты: Джегилиучю бла джегилмеучю этимледен хапар бериу.

Дерсни барыуу

I. Халатла бла ишлеу — 15 мин.

II. Жангы дерсни ангылатыу.

1. Этимни юсюнден окъугъанларын эсге салыу.

Этим деб неге айтадыла? Этимни грамматика ышанларыннан не билесиз? Азбар этген назмуларыннан мисалла айтдыруу.

2. Къангада джазылгъан текст бла ишлеу.

Бизни джаш тѐлю окъуйду,
Ариу шиндиклеге олтуруб,
Бирери бирер усталыкъ алады,
Школланы барын толтуруб.

Текстде этимлени табадыла, аланы бетлерин, санларын (*окъуйду, алады*) айтадыла, бетлеучю алмашланы къоша окъуйдула, бу соруулагъа джууаб этедиле:

Окъуйду, алады деген этимле къалай тюрленедиле? (Бетледе, санлада: мен окъуйма, сен окъуйса, ол окъуйду, биз окъуйбуз, сиз окъуйсуз, ала окъуйдула.)

Этимни былай тюрлениуюне не дейдиле? Эсге тюшюрчюгюз.

Алай бла *окъуйма, алама* деген этимле къаллай этимледиле?

Олтуруб, толтуруб деген этимле уа къалай тюрленедиле?

Быланы бетлери, санлары бармыды? Бу къауум этимле джегилемидиле? Алай бла этимле ненча къауумгъа юлешинедиле? Дерсибизни темасы неди? Джегилиучю эмда джегилмеучю этимле деб къаллай этимлеге айтадыла?

III. Бегитиу ишле: .

14 ишни айыруу. Бети, саны, заманы болгъан, болмагъан этимлени табыб айтадыла.

216 ишни тетрадала этдириу.

IV. 215-чи ишни юйде этерге бериу.

Элли тогъузунчу дерс

Дерсни темасы: Кёчюучю бла кёчмеучю этимле.
Дерсни мураты: Кёчюучю бла кёчмеучю этим-
лени ангылатыу.

Дерсни барыуу

I. Окъулгъанны къайтарыу.

Айырыу диктант. Устаз окъугъан этимлени эки стол-
бикге юлешиб джазадыла: Джегилиучю этимле; дже-
гилмеучю этимле.

Этимле: Баргъан, барама, барлыкъса, барыб, барыр-
гъа, баргъан эди, береди, берлик, бериб, бере турады,
берирге.

II. Джангы дерсни ангылатыу.

1. Айтымла бла ишлеу.

Арбачы ёгюзлени джекди.
Уучула бёрюню ёлтюр-
дюле.

Ол сабан ызгъа барады.
Ала чегетде кече къал-
дыла.

Сол столбикде айтымланы окъугъуз. Айтымланы член-
лерин айырыгъыз, хапарчыны къайсы сансыз член ай-
гъакълаб келгенин айырыгъыз.

2. *Ёгюзлени, бёрюню* деген сансыз членле къайсы
болушдадыла? (Джекди нелени?— ёгюзлени, ёлтюрдю-
ле нени?— бёрюню) Арбачыны, уучуланы этген ишлери
башха затлагъа кёчемиди неда кёчмеймиди? Алай бла,
кёчюучю этим деб къаллай этимге айтадыла?

Экинчи столбикдеги айтымланы окъугъуз. Аланы
членлерин айырыгъыз. *Барады* деген этим бла къайсы
сёз байланыб келеди?

Ол сёз къайсы болушдады? *Къалдыла* деген этим а
къайсы сёз бла байланыб келеди? Ол къайсы болушда-
ды? Бу этимле тамамлаучу болуш бла келирге боллукъ-
мудула? Алай бла къаллай этимге кёчмеучю этим
дейдиле?

III. Бегитну ишле. 218-чи ишни ауздан, 219-чи иш-
ни джазыу халда этедиле.

IV. Юйге иш: Ана литература китабдан кёчюучю
этимлери болгъан бешишер айтым джазыб келирге.

Алтмышынчы дерс

Дерсни темасы: Этимни формалары
Дерсни мураты: Этимни къарыулаучу, огъайлаучу формаларындан хапар бериу.

Дерсни барыуу

I. Окъулгъанны къайтаруу.

1. Грамматика айыруу. Айтымланы членлерин айырадыла, ала тилни къайсы кесеклеринден къуралгъанларын айырадыла.

1) Бююн сохтала парталаны, столланы, шшидикленн боягъандыла. 2) Белоруссияны чегетлери фашистлеге джаханимча кёрюннген эдиле. 3) Ибрахим тюлкюню ызын табхан эди.

II. Джангы дерсни ангылатыу.

Къангада джазылгъан айтымла бла ишлеу.

Апалистан дерсин окъуйду. Ол дерсин окъуялады.

Сафият тапхагъа джетеди. Ол тапхагъа джеталады.

Сен, Руслан, дерсге кечигиб нек келесе? Руслан, дерсге кечикме! Айтхан сёзюнге ётюрюкю болма!

Файруз дерсин кесгин окъуялмады.

Айтымланы окъуйдула, *окъуйду — окъуялады, джетеди — джеталады, кечигиб — кечикмей, бол — болма* деген этимлени магъаналарын тенглешдиредиле, къарыулаучу, огъайлаучу этимледен хапар аладыла.

III. Бегитну ишле.

1. Берилген этимлени керекли бетледе, санлада къарыулаучу, огъайлаучу формалагъа сала джазадыла.

Бар — баралама, бар — бармайма, баралмайма.

Сана —

Ишле —

Аша —

Къайнат —

Ызла —

2. Къарыулаучу, огъайлаучу этимлери болгъан айтымла къураб джазыу.

IV. 221 ишни юде этерге бериу.

Алтмыш биринчи дерс

Дерсни темасы: Изложение джазартга юретну.

Дерсни мураты: «Чекде болган иш» деген халпарчыкны изложениесин джаздыруу.

Текст. («Диктантла бла изложениеле», 162 бетде).

* * *

Алтмыш экинчи дерс

Дерсни темасы: Болушлукчу этимле.

Дерсни мураты: Болушлукчу этимлени тилде кюллукуларын ангылатуу.

Дерсни барыуу.

I. Окюлганны кыйтарыу.

Сезлюк диктант: Кералмайма, кералмазлыкма, тиялмайма, джыялмайма, санаялмайды, окюялмайды, айланалмайды.

Огыйлаучу, кыарулаучу формаланы кюраган аффикслени белгилейдиле.

Грамматика айыруу. Айтымлада тюбеген этимлени айырадыла.

Бир заманда айырылыб кебинден, биз кютулуб, кемелени тюбюнден, булут болуб, хауалаган чыгабыз, кыйтыб келиб, бу таулаган кюнабыз. (Къ. И.)

II. Джангы дерсни ангылатуу.

1. Къангада джазылган текст бла ишлеу.

Къарангы болуб, кез байланыб башлаганды...

Ол аман (Токъал), бизни бла бирге чыгыб, кыйсы тыгырыкыган эсе да кириб, бир ишексиз, бугуб калды...

Ол джапысы бла адам боламыды ол, кюндюз орамда бара турганлай, джукълай турады.

Устаз:

— Энци маганасы болмаган этимлени табыб айтыгыз. (Башлаганды, калды, турганлай, турады).

— Къалай билдигиз энчи маганасы болмаганын?

— Кез башлаганды десек, магана чыкмайды.

— Баш магана кыйсы этимдеди?

— Байланыб деген этимдеди.

— *Байланыб башлагъанды* деген этимледе къайсы этим джегиледи?

— Башлагъанды.

— Ол къаллай этимди? Болушлукъчу этим деб нек айтылгъанын айырдыгъызмы?

Бу юлгю бла къалгъан болушлукъчу этимлени да айырадыла.

III. Бегитиу ишле. 223 ишни классда этедице.

IV. 224 иш юйге бериледи.

* * *

Алтыш ючюнчю дерсе 225 иште берилген этимлени 138-чи бетде берилген схема бла айырадыла.

* * *

Алтыш төртюнчю дерс

Дерс ни темасы: Сынау диктант (грамматика иши бла).

ТЕКСТ

Къанамат, джашагъан джерини төгерегинде не болгъанына къараб, джолуна, ташына шагърей болуб, элге тюшерге кесин джарашдырыгъа от этиб, чабырларын тизе тургъанлай: «Кечегиде от джарыгъы узакъгъа барады, кенгден кёрюб, келиб тутуб кьоймасынла, эртденблагъа сау чыгъа эсем, дорбунну аллына хуна этмей кьоймам», — деб кёлюне келди.

Адам къатындан айырылыб, бир бёлек кюнню тургъанына эригиб, адам болмай, джаныуар болса да, уллу къууана эди. Ол чабырларына болуб тургъанлай, эки чычханчыкъ бир бёлек кере отджагъагъа келгенлеринде, менден сора да къая дорбунда джаны болгъанла бардыла деб кёлюне келиб, къууаныб, кеси аллына ышарды.

Грамматика иш: Джегилиучю этимлени тюблерин бир, джегилмеучю этимлени эки сыз бла сызаргъа.

Алтмыш бешинчи дерс

Дерсни темасы: Сынау диктантны халатлары бла ишлеу.

Дерсни мураты: Джазылган диктантны суюу, халатлары бла ишлеу.

Дерсни баруу

I. Диктантны джазылыу болумун айтыу.

«5»— ...

«4»— ...

«3»— ...

«2»— ...

II. Асламысы джиберген халатла бла ишлеу (халатла бла ишлеуно аллында устаз сынау ишлеге къарайды, халатланы классификациясын этеди, хар сохтаны этген халаты устазны аллында болады).

III. Энчи халатла бла ишлетиу. (Хар сохта джиберген халатын тюзетеди, къайсы джорукъга этгенин джазады, ол джорукъга башха мисалла келтиреди).

IV. Грамматика иште джиберилген халатла бла ишлеу.

Хар айтымны окъуйдула, этимлени табадыла, аланы джегилиучю эмда джегилмеучю болганларын айырадыла.

V. Юйге иш: «1», «2», «3» джазганла, диктантларын джангыдан, тюзетилген халатлары бла, джазадыла.

Эсгертиу. Сохтала энчи халатла бла ишлеген кёзюуде «4» бла «5» джазганла устаз берген карточкала бла ишлейдиле.

Алтмыш алтынчы дерс

Дерсни темасы: Атланы юсюнден окъулганны къайтарыу.

Дерсни мураты: Иелик атланы джалгъаныуларын айырыу.

Дерсни баруу

I. Класс бла бирден ишлеу.

Ат деб тилни къайсы кесегине айтадыла?

Атны грамматика ышапларындан не билесиз.

Тюз атла бла велик атланы бир-биринден не башхалыкълары барды?

Энчи атла бла тукъум атла деб къаллай атлагъа айтадыла?

Къош эмда къурау атла деб а?

Джалгъаныу деб неге айтадыла?

II. Мени элим, сени атынг, аны малы, бизни къралыбыз, сизни адамларыгъыз, аланы адетлери деген сѣзту тушланы болушлагъа салыу, ала бла тюрлю-тюрлю болушлада айтымла къураб джазыу.

III. Бу айтымлада атланы китабны 60-чи бетинде берилген схема бла айырыу.

Ол ариу ёсген бусакъ терекчик тамырын терен ийгенди, джауумдан тойгъан гокка ханчыкъ да ариу киймин кийгенди. (Б. Х.)

IV. 226-чы ишни юйге беруу.

* * *

Алтмыш джетинчи дерс

Дерсни темасы: Сыфатны къайтарыу.

Дерсни мураты: Сыфатны юсюнден окъулгъаны эсге салыу, 228-чи ишни этдириу.

Дерсни барыуу

I. Грамматика айырыу. Тюбюнде берилген айтымланы членлерин айырадыла, тюблери сызылгъан сѣзлени тамалын, тамырын, аффикслерин белгилейдиле.

Чартлаб чыкъдым чынгыл къаяны башына, *мыдалыкъ* келди Гезох улуну джашына. Тѣгерегим тул-тубан болду, чарс болду, акъ *маралым* мени *аллымдан* тас болду.

II. Сыфатны къайтарыу.

Сыфат деб тилни къайсы кесегине айтадыла?

Тюз сыфатла затны къаллай ышанларын кѣргюзедиле?

Къуралгъан сыфатла уа? Сыфатны тенгleshдириу дараджалары нени кѣргюзедиле, къалай къураладыла?

III. 228-чи иштеги сыфатланы китабы 79 бетинде берилген схема бла айырыу.

IV. 229-чу ишни юйге бериу.

* * *

Алтмыш сегизинчи дерс

Дерсни темасы: Санаулары тюз джазыу.

Дерсни мураты: Санаулары тюз джазылыулары кайтарыу.

Дерсни барыуу

I. Сёзлюк диктант: Онбир, онеки, онтогуз, экиджюз, бешджюз, алты минг, он минг, миллион, джыйырма, беш-алты, эки-юч, тогуз-он, экишер, алтаулан, экеу-экеу, юч-юч.

II. Эгертиу диктант.

ТЕКСТ

Минг тогуздюз алтмыш биринчи джыл, октябрь айда, Москваны кзурулушчулары Кремлде Съездлени каласын ишлеб бошагандыла. Иш онсегиз айны каты барган эди. Ол юйню узунлугу дюз джыйырма метр, мийиклиги уа джетмиш, кесини да сексен белмеси, онтёрт эскалатору, джыйырма алты лифти барды. Джыйылыуда селешгенлени айтхан сёлзлери джыйырма тогуз миллет тилге кечюрюледи.

III. 230-чу ишни биринчи кесегин этдириу.

IV. Башлаган ишлени аягына дери юйде этерге бериледи.

* * *

Алтмыш тогузунчу дерс

Дерсни темасы: Этимни формаларын кайтарыу.

Дерсни мураты: Этимни юсюнден окчулганны эге салыу, этимни формаларын кайтарыу.

Дерсни барыуу

I. Юй ишлени тинтиу.

Этимни къайтарыу:

Этим деб тилни къайсы кесегине айтадыла? Джегилиучю бла джегилмеучю этимле деб къаллай этимлеге айтадыла?

Этимни формалары къалай къураладыла?

II. 231-чи ишни этдириу.

III. 231-чи ишни аягына дери юйде этерге.

* * *

Джетмишинчи дерс

Дерсни темасы: Сынау диктант (грамматика иши бла).

ТЕКСТ

АСИЯТ

Асият ишге уста, джигер адам болгъанына уа сёз джокъду. Бу фермада ол онбеш джылны ишлейди. Таймаздан алчы болуб, атын айтдыргъанлай турады. «Теберди» совхозда урунууда махталмагъан джылларында да Асият бет джарыкълы урунганлай тургъанды. Аны ийнеклери сайланыб артыкъ сютлюле тюдлюле. Минг тогуздюз джетмиш ючюнчю джыл планын Асият бир бла джарым кере толтургъан эди. Аны ючюн Асиятха «Хурмет белгиси» орден берилген эди. Ол джыл огъуна ёчге «Жигули» машина алгъанды.

Быйыл джай Муху Башында джаумагъан кюн азды, сууукъду. Быллайда ийнеклени сютлери къачаргъа ёчдю. Алай болса да Асият хар ийнекден джылны аягына минг джетидюз он килограмм сауаргъа айтхан эди. Джыллыкъ планын Асият джети айгъа толтуруб бошагъанды. Къысхача, Асият сютден бешджыллыкъ планын да толтургъанды.

Ол джыйырма ийнекни сауады, аланы бузоуларын хар джылда чарпыусуз сакълаб, айнытыб, бузоучулагъа алай береди.

Текстден айырыб джазаргъа:

Атла:

Сыфатла:.....
Санаула:.....
Алмашла:
Сёзлеуле:
Этимле:.....

Эскертиу. Эм кёбю алтыдан озмасын.

* * *

АЛТЫНЧЫ КЛАССДА КЪАРАЧАЙ ТИЛНИ ОКЪУТУУНУ БИР КЪАУУМ МЕТОДИКА АМАЛЫ

VI классда къарачай тилни программасы бу бөлүм-леден къуралады: V классда окъулгъанны къайтарыу; этим; послелог; байлам; кесекчик; междометие; джылны ичинде окъулгъанны къайтарыу; тил ёсдюрюу.

I. V классда окъулгъанны къайтарыу.

Бешинчи классда окъулгъанны къайтарыугъа төрт сагъат бериледи.

Къайтарыб окъуйдула джегилиучю бла джегилмеучю этимлени, кёчюучю бла кёчмеучю этимлени, этимлени, этимлени къарыулаучу, огъайлаучу формаларын. Эсге салгъандан сора, төртюнчю дерсе сынау диктант джазадыла, устаз сохтала джиберген халатланы классификациясын этиб, хар сохтагъа аны халатларыны таблицасын джаздырады.

Джиберилген халатлагъа кёре, тюз джазыудан карточкала хазырлаб, хар сохта бла энчи ишлеб башлайды.

II. Этим.

Алтынчы классны программасыны эм улуу бөлүмю этимди. Программа бла этимни окъутургъа отуз сегиз сагъат бериледи. Эм алгъа джегилмеучю этимлени окъуб башлайдыла.

1. Этимсыфат

Этимсыфат деген термин бла биринчи кере тюбейди-ле. Аны *сыфат*, *этим* ышанлары бла шагърей боладыла, этимсыфатны заманларын, аны атны магъанасында джюрютюлюююн, айтымда къуллугъун окъуйдула.

Бу теманы окъутхан кёзюуде быллай методика амалла бла хайырланыргъа боллукъду:

- 1) Этимсыфатланы берилген текстден таба билиу.
- 2) Этимсыфатла айгъакълагъан сёзле бла этимсыфатланы айырыб айтыу, джазыу.
- 3) Этимсыфатланы айтымда къуллукъларына кёре,

тублерин сызыу. С ё з ю ч ю н: башчы эсе, бир сыз бла, ачыкъялаучу эсе, кынгыр сыз бла.

4) Берилген буйрукъчу этимледен этимсыфатны заманын, формаларын къураб джазыу.

5) Берилген сѣзтутушла бла айтымла къураб джазыу. (Окъугъан адам. — Окъугъан адам кѣб биледи).

6) Берилген текстден атла бла сыфатланы, этимсыфатла бла атланы айырыб, эки столбикге джазыу.

7) Берилген текстде этимсыфатланы сыфатла бла алмашдырыб джазыу.

2. Этимсѣзлеу

Сохтала этимсѣзлеу бла да биринчи кере тубейдиле.

Бу классда этимсѣзлеуию этим бла сѣзлеу ышанларын айырадыла, этимсѣзлеуию къалай къуралгъанын окъуйдула. Этимсѣзлеу оборот бла биринчи кере тубейдиле.

Этимсѣзлеуию ангылатыр ючюн, быллай ишле этдириге боллукъду:

1. Берилген текстде этимсѣзлеулени таба билиу.

2. Аланы этим бла сѣзлеу ышанларын айтдыруу.

3. Текстден сѣзлеуле бла этимлени, этимсѣзлеуле бла этимлени айырыб джазыу. С ё з ю ч ю н: иги окъуйду — эджиклеб окъуйду.

4. Текстде этимсѣзлеу оборотланы таба билиу, аланы айырыб джазыу.

5. Берилген этимсѣзлеу оборотланы къошуб, айтымла къураб джазыу.

3. Этимни турушлары

Джегилиучю этимлени тѣрт турушун окъуйдула. Ал класслада, туруш деген терминни сагъынмагъанлай, этимни заманлада тюрлениулери бла сохтала шагърейдиле. Алтынчы классда уа этимни тѣрт турушу бла терен шагърей боладыла, этимлени къуралыуларын, къурау эмда къуралгъан этимледен хапарлы боладыла.

Этимни турушларын окъутхан кѣзюуде сохталагъа быллай ишле толтуртургъа боллукъду:

1. Текстде этимни турушларын бир-биринден айыра билну.

2. Берилген текстни этимлерини заманын ауушдуруб джазыу.

3. Бир турушну башха туруш бла ауушдуруб джазыу. С ё з ю ч ю н: Хасан дерсин окъуйду. — Хасан, дерсингп окъу!

4. Айырыу диктантла джаздырыу.

5. Точкаланы орнуна керекли турушну этимлерин сала джазыу.

6. Сёз къураучу аффикслени болушлугъу бла этимлени турушларын къураб, ала бла айтымла къураб джазыу.

7. Аффикслени болушлугъу бла тилни башха кесеклеринден джангы этимле къурау.

8. Этимлени джегилиулерин этдириу.

III. Послелогла

Программа бла послелогну окъутургъа юч сагъат бериледи. Сохтала бу термин бла биринчи кере тюбейдиле. Сохтала послелогла * бла, аланы къуралыулары бла джюрютюлгенлерин айырадыла.

Бу теманы окъутхан кёзюуде быллай методика амалла бла хайырланыргъа боллукъду:

1. Послелогла бла келген сёзлени тюблерин сызыу.

2. Послелогла бла келген атланы болуш аффикслерин къоша джазыу.

3. Берилген текстден послелогу болгъан сёзтутушланы айырыб айтыу эмда джазыу.

4. Послелогу болгъан сёзтутушла бла айтымла къураб джазыу.

5. Точкаланы орнуна керекли послелогну сала джазыу.

IV. Байлам

Байламладан ал класслада берилген билимни эслерине тюшюре, тенг джарашдырыучу, бойсундуруучу байламла бла шагърей боладыла.

Бу теманы окъутур ючюн, быллай методика амалла бла хайырланьргъа боллукъду:

1. Берилген текстде байламланы къуллукъларын айтдыру.

2. Байламла байлаб келген сёзлени, айтымланы тюблерин сыза джазыу.

3. Бош, къош, къурау байламланы бир-биринден айыра билиу.

4. Точкаланы орнуна керекли байламланы сала джазыу. Бу ишлени баджарыу ючюн, программа бла тёрт сагъат бериледи.

V. Кесекчик, междометие

Кесекчик, междометие деген терминле бла сохтала биринчи кере джолугъадыла.

Программаны бу бёлюмлерин окъутур ючюн джети сагъат бериледи.

Сохтала кесекчиклени, междометиелени тилде нек керек болгъанларын, аланы къуралыуларын, къауумларын окъуйдула.

Бу темаланы окъутхан кёзюуде устаз быллай ишле этдирирге боллукъду:

1. Текстде кесекчиклени, междометиелени табыб, тюблерин сыздыру.

2. Берилген айтымлагъа кесекчикле, междометиеле къошуб айтдыруу эмда джаздыруу.

3. Кесекчиклери, междометиелери болгъан сёзтутушла бла айтымла къураб джазыу.

Алтынчы классда байламлы тил ёсдюрюуге он энчи сагъат бериледи. Бу дерследе изложениеле, сочинениеле джазаргъа юренеди.

Сагъатланы былай юлеширге боллукъду:

I четвртде —2 сагъат, II—2 сагъат, III бла IV четвртледе 3-шер сагъат. Джылны ичинде грамматиканы (къарачай тилни) дерслеринде 10 иш (изложение, сочинение) джазадыла.

* * *

VI класс. Тематика планла.

Грамматика, тюз джазыу, тил ёсдюрюу

Дерсле	Дерсин темасы	Ишле	Къайтарыу	Тил ёсдюрюу ишле
1.	V классда окъулгъанны къайтарыу — 4. Джегилиучю, джегилмеучю этимле.	1		Соч. «Каникуллада».
2.	Кёчючю, кёчмеучю этимле.	2 — 3	Тамамлаучу болуш	
3.	Этимни формалары.	4 — 6		
4.	Сынау диктант (грамматика ишибла). Этим — 38 + 5			
5.	Этимсыфатны ангылату.	7	Сыфат.	Сыфатланы этимсыфатла бла алмашдыру. Озгъан заманны бусагъат заманнга айландыру.
6.	Этимсыфатны озгъан заманы.	8 — 10		
7.	Бегнтиу дерс.	11 — 12		
8.	Изложение.			
9.	Этимсыфатны бусагъат заманы.	13 — 16		
10.	Этимсыфатны боллукъ заманы	17 — 19		

Дерсле	Дерсни темасы	Ишле	Къайтарыу	Тил ёсдюрюуден ишле
27	Сочинение: «Спортплошадка».			Сурат бла ишлеу.
28	Этимни замандан хапар берю.	52	Этимсыфат.	
29	Бусагъат заман.	53 — 57		
30	Изложение джазы.			
31.	Бусагъат заманны этимлерни бегитю.	56 — 57		
32.	Бусагъат заманда этимлени тюз джазы.	58 — 61		
33.	Эсгертиу диктант.			
34.	Сынау диктант (грамматика шши бла).			
35.	Озгъан заман.	62 — 63	Этимсыфатны зам.	озгъан
36.	Бегитю дерс.	64 — 66		Озгъан заманны къур.
37.	Озгъан заманда этимлени тюз джазы.	67 — 70		
38.	Бегитю дерс.	71 — 74		Сурат бла ишлеу.
39.	Изложение джазы.			
40	Озгъан заманны къурау формасы.	75 — 77	Къурау сёзле.	
41.	Эсгертиу диктант.			

Дерсле	Дерсини темасы	Ишле	Къантарыу	Тил ёсдюрюуден ишле
11.	Бегитну дерс.	20 — 24		
12.	Этимсыфатны атын магъанасында джюрююу.	25 — 27	Атны джалгъаныуу.	
13.	Этимсыфатны айтымда къуллугъу.	28 — 30	Айтымны членлери.	
14.	Сынау диктант (грамматика иши бла).			
15.	Этимсёзлеуню ангылатуу.	31 — 32	Сёзлеуню айтымда къуллугъу.	
16.	Бегитну дерс.	33 — 34		
17.	Сочинение: «Къача».			
18.	Этимсёзлеуню къуралыуу.	35 — 37	Сёзлеуню къуралыуу.	
19.	Бегитну дерс.	38 — 40		Сурат бла ишлеу.
20.	Этимсёзлеу оборот.	41 — 43	Болумла.	
21.	Эгертиу диктант.			
22.	Сынау диктант (грамматика иши бла).			
23.	Этимни белгисиз формасы.	44 — 45	Джегилмеучю этимле.	
24.	Этимни турушларындан хапар берюу.	47		
25.	Буйрукъчу туруш.	48 — 50		
26.	Бегитну дерс.	51		Айырыу диктант.

Дерсле	Дерсни темасы	Ишле	Къайтарыу	Тил ёсдюрюуден ишле
59.	Послелогланы къуралыулары бла тюз джазылыулары	132--134		
60.	Байламладан хапар берюу.	135—137	Биртукъум членле	
61.	Байламланы къуралыулары бла тюз джазылыулары.	138—140		
62.	Байламланы айырыу.	141		
63.	Сынау диктант (грамматика иши бла).			
64.	Кесекчкини магъанасы.	142		
65.	Кесекчиклени къауумлары.	143—145		
66.	Междоетненни магъанасы.	146		
67.	Междоетнелени къуралыулары бла тюз джазылыулары.	147—148		
68.	Окъулгъанны къайтарыу. Грамматика айырыу.	149—151		
69.	Сынау диктант (грамматика иши бла).			
70.	Халатла бла ишлеу. Къайтарыу.	152—155		

Дерсле	Дерсни темасы	Ишле	Қъайтарыу	Тил ёсдюрюуден ишле
42.	Сынау диктант (грамматика ишн бла).			
43.	Боллукъ заман.	78 — 80	Этимсыфат	Боллукъ зам. эт. къурау.
44.	Бегитиу дерс.	81 — 85		
45.	Боллукъ заманны этимлерин тюз джа- зыу.	86 — 90		
46.	Бегитиу дерс.	91 — 94		
47.	Шарт турушну бош формасы	96 — 100		
48.	Шарт турушну къурау формасы.	103—107		
49.	Бегитиу дерс.	108—109		
50.	Изложение джазыу.			
51.	Разычы турушну 1-чи тюрлюсю.	110—111		
52.	Разычы турушну 2-чи тюрлюсю.	112—114		
53.	Къуралгъан этимле.	115—118	Этимле къурау.	
54.	Къурау этимле.	119—120		
55.	Этимлени айырыу.			
56.	Сочинение: «Пионерле болушдула».		Болушну магъанасы. Биртукъум членле.	Суратха къараб джа- зыу.
57.	Послелогланы магъаналары.	125—128		
58.	Послелогла бла болушла.	129—131		

Дерсле

Биринчи дерс

Дерсни темасы: Бешинчи классда окъулгъанны къайтарыу. («Каникуллада» деген темагъа сочинение джаздыруу).

Дерсни мураты: Джегилиучю бла джегилмеучю этимлени бегитну.

Дерсни барыуу

I. Алтынчы классны окъуу планы, программасы бла шагърей этну.

II. Грамматика айыруу. Айтымланы членлерин, ала да тилни къайсы кесеклеринде къуралгъанларын айырадыла.

Джангы окъуу джыл башланды. Бююн къыркъ миллиондан артыкъ сабий окъуу, билим алыргъа школлагъа барадыла. Аланы кенг, жарыкъ классла, кабинетле сакълайдыла.

III. «Джай каникуллада» деген темагъа хапарчыкъ къураб джазыу. Къуралгъан хапарчыкъда джегилиучю бла джегилмеучю этимле болургъа керекдиле.

КАНИКУЛЛАДА

Джайгъы каникулланы кёзююнде мен гитче къарнашчыгъым бла чегетге наныкъ джыяргъа баргъан эдим...

Къуралгъан хапарчыкъда джегилиучю бла джегилмеучю этимлени айырадыла. Джегилиучюлени тублерин эки сыз бла, джегилмеучюлени бир сыз бла сызадыла.

IV. Юйге иш: I-чи ишни этерге.

* * *

Экинчи дерс

Дерсни темасы: Бешинчи классда окъулгъанны къайтарыу.

Дерсни мураты: Кёчюучю бла кёчмеучю этимлени бегитну.

Дерсни барыуу

I. Окъулгъанны къайтарыу.

Грамматика айыруу. Берилген текстде этимлени бу схема бла айырадыла:

Джегилиучюмюдю, джегилмеучюмюдю?
Джегилиучю болса: заманы, бети, саны.
Айтымда къайсы сёзле бла байланыб келеди? Айтым-
да къуллугъу.

ТЕКСТ

Сен кёкге джете мийиксе башха тауланы ичинде.
Мияла кибик джылтырай, къанга бузларынг юсюнгде.
Юсюнгде барды акъ тонунг, сен джай да, кыш да ки-
есе, кюн бузулургъа тебресе, боран этерге сюесе.

II. Кёчюучю бла кёчмеучю этимлени эсге салыу.

Ахмат чурукъларын киеди, Асхат а джуунады. Окъ-
уйдула, этимлени табадыла, ала кёчюучю бла кёчмеучю
нек болгъанларын айырадыла.

III. Экинчи ишни этдириу. Кёчюучю этимлени тюр-
лерин сыза джазадыла.

IV. Ючюнчю ишни юйге бериу. Кёчмеучю этимлени
айырыб джазадыла.

Ючюнчю дерс

Дерсни темасы: Бешинчи классда окъулгъанны
къайтарыу.

Дерсни мураты: Этимни къарыулачу, огъай-
лачу формаларын бегитиу.

Дерсни барыуу

I. Окъулгъанны къайтарыу. Айырыу диктант. Кёчю-
учю этимлени ал столбикге, кёчмеучюлени экинчи стол-
бикге джазадыла.

Этимле: джуады, джуунады, салады, салынады,
кийинеди, киеди, окъуйду, окъутады, чабады, чабдыра-
ды, келтиреди, чыгъады, алады, алдыртады, ичеди, ичи-
реди, болады.

Грамматика айырыу. Берилген айтымлада этимлени
табадыла, аланы джегилиучю, джегилмеучю, кёчюучю,
кечмеучю этимле болгъанларын айырадыла.

Къараууз кёкню кюн чыкыгъан джаны онгуб, хуппе-
ги бет алыб башлагъанды. Танг белги бериб башлагъа-
нына къууаныб уянган къанатлычыкъла анда-мында
таууш этиб тебрегендиле.

II. Этимни формаларын (къарыулачу, огъайлачу)
къайтарыу.

1. Китаб бла ишлеу. 145-чи бетдеги 4-чю иш. Окъуйдула, къарыулаучу этимленн табыб, аланы къалай къуралгъанларын айтадыла.

2. Бешинчи ишни тетрадларында этдириу.

III. 6-чы ишни юйге бериу.

* * *

Тёртюнчю дерс

Дерсни темасы: Сынау диктант (грамматика иши бла).

ДИКТАНТНЫ ТЕКСТИ

ХОЧАЛАЙ

Сюймейди Хайдарны Хочалай. Хайдарны кёзлери къалгъан чалкъычыладан джити болмагъанлыкъгъа, кимни артха, кимни алгъа кийиннгенин эслемей къоялмайды. Кюлгени, ышаргъаны да бир тюрлюдю. Хочалай биледи атасы джаш заманында Хайдарчаладан онглу болгъанын. Бусагъатда да хапар айтханлай турадыла аны джаш заманында батырлыгъындан, тирилигинден. Ючлю ууаныкны сыртына алыб, онеки атламын элтиб тургъанды Хочалайны атасы. Тутушда, къолташ атаханда анга джетген болмагъанды. Чалкъыда да кишини къатына къоймагъанды, бир къолу кетгинчи. Къолу кетгенли уа, джарым чалкъычыгъа саналгъанды. Хочалайны биргесине къошуб, азыкъчы да, шана да болуб турады. Бир-бирледе башха ишлеге узалады джангыз къолу бла. Хакъ алгъан сагъатда ол джарым хакъ алыргъа керекди, алай а Домалай къалгъанладан кем этерге унарыкъ тюлдю аны. Къачда чалкъычыла мийик сыртда тогъуз гебен салыб, эм игисин Хочалайгъа сайлатырыкъдыла. (*Батчаланы М*).

Грамматика иш:

1. Джегилиучю бла джегилмеучю этимни тюблерин сызаргъа (джегилиучюлени эки, джегилмеучюлени бир сыз бла)

2. Кёчюучю этимле: ... (беш этим).

3. Кёчмеучю этимле: ... (беш этим).

Бешинчи дерс

Дерсни темасы: Этимсыфат.

Дерсни мураты: Этимсыфатны ангылатыу.

Дерсни барыуу

I. Халатла бла ишлеу. — 20 мин.

Текст бла кьангада да, тетрадлада да ишлеу.

II. Джангы дерс. Этимсыфатны магьанасы.

1) Сатылгъан кьумач агъачлы кьумачды. 2) Ишлеучю адам насыблы адамды. 3) Джазыллыкь иш тынч ишди.

ФОРМАЛАРЫ

Ишни эталама. — Эт-ал-ма-гъан ишинги кьолгъа алгъанса.

Атны магьанасында джорююу

Къызылла акъланы хорлагъандыла. — Келгенле кел-мегенлени джокъладыла.

Окъуйдула, бу соруулагъа джууаб этедиле:

Сатылгъан кьаллай этимди? Бети, саны бармыды? Былай этимлеге кьаллай этимле дейдиле? (Джегилмеучю).

Агъачлы деген сёз тилни кьайсы кесегиди? Кьаллай сыфатды?

Сыфат деб тилни кьайсы кесегине айтадыла? Айтымда кьайсы сёз бла байланыб келеди? Айтымны кьайсы члениди?

Сатылгъан джегилмеучю этим айтымда кьайсы сёз бла байланыб келеди? Не соруугъа джууаб этеди? Айтымны кьайсы члениди? *Сатылгъан* этим бла *агъачлы* деген сыфатны ышанларында не джууукълукь барды? (Этим бу айтымда сыфатча атны ачыкълал келеди, *кьалай?* деген соруугъа джууаб этеди, айтымда сыфатны кьууллугъун этеди, ачыкълалучуду).

Андан сора сыфатча кьаллай ышаны барды? (Атны магьанасында келеди, атны кьууллугъун этеди).

Сатылгъан деген этимни кьаллай этим ышанлары барды? Текстде айтымлагъа кёре, кьаллай этим ышан-

лары барды? (Ишни ышанын кёргюзеди, кьалгъан этим-леча заманлары, формалары бардыла бу кьауум джегилмеучю этимлени).

Дерсибизни темасы неди? Алай бла этимсыфат деб кьаллай джегилмеучю этимге айтадыла? Этимсыфатха тилни кесеги деб айтыргъа нек болмайды? (Кесини энчи ышанлары джокъду).

III. 7-чи ишни аууздан этиу.

IV. «Ана литература» китабдан этимсыфаты болгъан алдышар айтым джазаргъа юйге бериу.

* * *

Алтынчы дерс

Дерсни темасы: Этимсыфатны озгъан заманыны кьуралууун, формаларын ангылатуу.

Дерсни барыуу

I. Окъулгъанны кьайтарыу.

Сёзлюк диктант.

Джылдан джылгъа, барыудан барыб. алдан алгъа, артдан артха, джашдан джаш, келиуден келе, бир-биринден, хар биринден бир, ариудан ариу, бир-бири, аздан аз, игиден иги.

II. Грамматика айырыу. Тюбюнде берилген текстни джазадыла, этимсыфатланы этим бла сыфат ышанлары айтадыла.

1. Тот бугъоуну тамырын кюйдюрген, джерибизге джарыкъ кийим кийдирген, хар миллетге бирча кесин сюйдюрген, сенсе кююм, уллу Ленин атабыз.

2. Окъуялгъан окъуялмагъаннга хапар айтады.

II. Джангы дерсни юретиу: Этимсыфатны озгъан заманы.

Таблица бла ишлеу.

Этимсыфатны озгъан заманы

Кьолгъа кьалам алыб, джазгъан, балта алыб, отун джаргъан, юйню кырпычлары тизген — кьалай насыбды ишлеген.

Къуралыуу

1. Джар — жар-гъан, бас — бас-хан, ат — ат-хан, чач — чач-хан,
2. Кёр — кёр-ген, биле — биле-ген, эриш — эриш-ген.
3. Салын — салын-нган, кёрюн — нген, дженг — дженг-нген.

ФОРМАЛАРЫ

1. Бар — бар-ал-гъан, бил — бил-алгъан, джый — джый-ал-гъан — джыялгъан, сана — сана-ял-гъан.

2. Бар — бар-ма-гъан, кёр — кёр-ме-ген.

Таблицаны ичлеринден окъуйдула, бу соруулагъа джууаб этедиле:

Айтымдагъы этимсыфатла: джазгъан, джаргъан, тизген, ишлеген — нени кёргюзедиле? Ала къайсы замандадыла?

Этимсыфатла къайсы аффикслени болушлугъу бла къураладыла?

Къарыулаучу, огъайлаучу формалары уа къалай къураладыла?

IV. Бегитиу ишле: 8—9 ишлени классда этиу.

V. Юйге иш: § 3 окъургъа, 10-чу ишни толтурургъа.

* * *

Джетинчи дерс

Дерсни темасы: Этимсыфатны озгъан заманы.

Дерсни мураты: Этимсыфатны озгъан заманын бегитиу.

Дерсни барыуу

I. Сёзлюк диктант.

Табхан, чабхан, басхан, шашхан, узатхан, къоннган, джоннган, кёрюннген, ашагъан, къарышхан, чабышхан.

II. Тубюнде берилген этимледен этимсыфатланы къарыулаучу бла огъайлаучу формаларын къураб джазыу.

Ойна — ойнаялмагъан, Джюлю —..., биле —..., къыйна —..., талпы —..., къалкъы —..., тынгыла —..., эсле — терге —..., ишле —..., салын — салыналмагъан, кёрюн —..., миндир —..., абын —..., окъут —...

III. Айырыу диктант. Устаз окъугъан текстден этимсыфатланы айырыб джазадыла, аланы къурамларын айырадыла.

ТЕКСТ

Мен эштгеними, кѳргеними айтдым. Алай а ахырында сиз сорлукъ талай соруугъа джууаб этерге излейме. Бу эки юйню адамлары бла мен артда да тюбей-тюбей тургъанма. Тюзю, ол чакъыргъан къурманлыкъларына бармагъан эдим, ёнге уллу той болгъан хапарын эштим. Ол тойда оналты джылны къобузну къолуна алмагъан Назифа къобузгъа джан салыб сѳлешдиргенин айтдыла.

IV. 12-чи ишни юйге бериу.

* * *

Сегизинчи дерс

Дерсни темасы: «В. И. Ленин чекден къалай ётдю»

Дерсни мураты: Устаз берген план бла хапарчыкъны изложениесин джазыу.

(«Диктантла бла изложениеле», 166-чы бетде).

* * *

Тогъузунчу дерс

Дерсни темасы: Этимсыфатны бусагъат заманы.

Дерсни мураты: Этимсыфатны бусагъат заманыны къуралуун, формаларын ангылатыу.

Дерсни барыуу

I. Окъулгъанны къайтарыу.

Грамматика айырыу. Айтымланы джазадыла, этимлени, этимсыфатланы айырадыла, этимсыфатланы этим бла сыфат ышанларын айтадыла.

Сюрме бла агъач джоннган, джангы полгъа чюйле ургъан, джаз башында сабан сюрген — къалай насыбды ишлеген.

II. Джангы дерс: Этимсыфатны бусагъат заманы.

Таблица бла ишлеу.

1) Ишлеучю адам ишин оздурмай этеди. 2) Окъуй тургъан джашчыкъ иги окъуйду.

Къуралыуу

1. Окъу — окъу-учу, биле — биле-учю.

2. Бар — бар-ыучу, бил — бил-иучю, ор — ор-уучу, кёр — кёр-юучю.

3. Окъуй, джаза, кюле тургъан джашчыкъ.

Формалары: Ишле — ял-ма-учу, бар — ал-ма-учу, бил-ме-учю.

Таблицада джазылгъанны окъугъандан сора, устаз быллай соруула салады:

Ишлеучю къаллай этимди? (Джегилмеучю). *Этеди* деген этим а? *Окъуй тургъан* къаллай этимди? (Къурау, джегилмеучю этим). *Окъуйду* уа? (Джегилиучю). *Ишлеучю — этеди, окъуй тургъан — окъуйду* деген джегилмеучю бла джегилиучю этимле ишни къачан этилгенин кёргюзедиле. Алай бла этимсыфатны бусагъат заманы нени кёргюзеди? Этимсыфатны бусагъат заманы къаллай бир сёзден къуралыргъа боллукъду? (Бир, эки сёзден). Экинчи формасы къалай къуралады?

Этимсыфатны бусагъат заманы къайсы аффикслени болушлугъу бла къуралады? Аланы къалай къошулгъанларына эс ийчигиз. Ачыкъдан сора къайсы аффиксле къошуладыла? Тунакыладан сора уа?

Къарыулаучу, огъайлаучу формалары уа къалай къураладыла?

III. Бегитну ишле: 13—14 ишлени классда этиу.

IV. Юйге иш: § 4 окъургъа, 15-чи ишни этерге.

* * *

Оунчу дерс

Дерсни темасы: Этимсыфатны боллукъ заманы.

Дерсни мураты: Этимсыфатны боллукъ заманыны къуралыуун, формаларын, ышанларын ангылатыу.

Дерсни барыуу

I. Окъулгъанны къайтарыу.

1. Сёзлюк диктант: Барыучу, келиучю, ишлеучю, олтуруучу, джуууучу, къуууучу, къоялмаучу, билалмаучу.

2. Грамматика айырыу.

Мени атам чабыучу атлагъа къарайды. Атланы чабырыучу джашчыкъ анга болушады. Ол аланы талай джылдан бери чабыра тургъан джашчыкъды.

Окъйдула, этимлени, этимсыфатланы айырадыла, аланы къурагъан аффикслени белгилейдиле.

II. Джангы дерс: Этимсыфатны боллукъ заманы.

Къангада да, тетрадлада да ишлеу. 17-чи ишни окъуйдула, джегилмеучю этимленн айырыб, къангада джазадыла. Аланы къурамларын сызчыкъла бла айыра, тетрадлагъа джазадыла.

Чаб-ар, сана-р, кёч-ер, ал-ыр, кел-ир; джарашдырыкъ, бол-лукъ, тюзел-лик, кёр-люк, джууун-нукъ, салын-ныкъ, кийин-ник, кёрюн-нюк, окъу-рукъ, биле-рик, ойна-рыкъ, джюлю-рюк.

Соруула

Бу къауум джегилмеучю этимле ишни къачан этиллигин кёргозедиле? Боллукъ заманны этимсыфатлары къаллай аффикслени болушлугъу бла къураладыла? (Окъуйдула, хар аффиксни къайсы тауушладан сора джюрютюлгенин айтадыла).

Боллукъ заманны къарыулаучу, огъайлаучу формалары уа къалай къураладыла? (Хар этимсыфатны устазны болушлугъу бла салыб кёредиле).

Чабар — чабмаз, чабалыр, чабалмазлыкъ...

III. Бегитиу ишле: 18-чи ишни толтуруу.

IV. Юйге иш: § 5 окъургъа, 19-чу ишни этерге.

* * *

Онбиринчи дерс

Дерсни темасы: Этимсыфатны боллукъ заманы.

Дерсни мураты: Этимсыфатны боллукъ заманын бегитиу.

Дерсни барыуу

I. Окъулгъанны къайтарыу.

«Къачхы чегет» деген темагъа устазны болушлугъу бла хапарчыкъ къураб джазыу. Хапарчыкъда этимсыфатла болургъа керекдиле.

КЪАЧХЫ ЧЕГЕТ (юлгю халда)

Къачхы чегетде саргъалгъан чапракъла кёрюнюб башлагъандыла. Джылы джерлеге учарыкъ къанатлыла хазырланадыла. Мында къалыучу чыпчыкъла уа къышны сакълайдыла...

Хапарчыкъда тюбеген этимсыфатланы айырадыла.

II. Этимсыфатны боллукъ заманын къураб джазыу.

Ал — алыр, аллыкъ, алалыр, алмаз, алалмазлыкъ.

Джерле —

Сюр —

Къабын —

Салын —

Джалын —

Джет —

Тут —

III. Юйге иш: 23-чю ишни этерге.

* * *

Онекинчи дерс

Дерсни темасы: Этимсыфатны атны магъанасында джюрююу.

Дерсни мураты: Этимсыфатны атны магъанасында джюрююн айырыу.

Дерсни барыуу

I. Окъулгъанны къайтарыу.

Грамматика айырыу. Этимсыфатланы бу схема бла айырадыла:

а) Этим бла сыфат ышанлары;

б) Заманы, аны къурагъан аффикслери;

в) Формалары бла аланы къурагъан аффикслери.

ТЕКСТ

1) Ёхтем аскер, джетген кюнде сен кьаласа, бююлмеген, тюгенмеген кьадамаса. 2) Сенсе бююн да ёртепни джайдыртмагъан, джерибизни бир чыгын да тайдыртмагъан.

II. Жангы дерс: Этимсыфатны атны магъанасында джюрюю.

Къангада да, тетрадада да ишлеу. Къангада джазылгъан айтымланы айтымны членлерине айырадыла, ала тилни кьайсы кесеклеринден кьуралгъанларын айтадыла.

1) Туугъан, Къачхан, Джашар Буу Ёлгенде болгъандыла. 2) Кёрген кёргенин этер, кёчген арбасын джегер. 3) Къачханны сюрме, кьуугъандан кьачма. 4) Кьошха кетгенлеге иеригиз бармыды? 5) Эскурсиягъа барлыкъла келдиле.

С о р у у л а

Этимсыфат, ат бла келмей, кеси келсе, тилни кьайсы кесегини кьуллугъун этеди? Атны магъанасында джюрюген тилни кьайсы кесегин билесиз?

III. 26-чы ишни этдириу.

IV. Юйге иш: § 6 окьургъа, 27-чи ишни этерге.

* * *

Онююнчю дерс

Дерсни темасы: Этимсыфатны айтымда кьуллугъу.

Дерсни мураты: Этимсыфатны айтымда, башчы, хапарчы, сансыз член болуб келген кёзюулерин айырыу.

Дерсни барыуу

I. Окьулгъанны кьайтарыу.

1) Сёзлюк диктант. Чабыучу, чабхан, чабарыкъ, чабмазлыкь, чабалмазлыкь. Тиле, тилеучю, тилемеучю, тилеялмаучу, тилеген, тилемеген, тилеялмагъан, тилер, тилемез, тилеялмазлыкь.

2) Грамматика айырыу. Айтымланы членлерин айы-

рыу, аланы тилни къайсы кесеклеринден къуралгъанларын айтыу. Сары ийнек къызыл ийнекден сютлюдю, къызыл а сарыдан арыгъыракъды.

II. Джангы дерс: Этимсыфатны айтымда къуллугъу.

Китаб бла ишлеу. 28-чи ишни окъуйдула, аууздан айтымланы членлерин айырадыла, ала тилни къайсы кесеклеринден къуралгъанларын айтадыла.

• С о р у л а

Этимсыфатла, ат бла келселе, айтымны къайсы членни боладыла? Этимсыфат, сыфатча, ат бла келмей, кесин атны магъанасында келсе, айтымны къаллай членлери болургъа боллукъду?

III. Бегитну ишле: 29-чу ишни этиу.

IV. Юйге иш: § 7 окъургъа, 30-чу ишни этерге.

* * *

Онтёртюнчю дерс

Дерсни темасы: Сынау диктант (грамматика иши бла).

ТЕКСТ

АНАЛА

Гыджы бла Фатима сагъышландыла. Кёкюреклери бла къыйын джыллада сабий асырагъан анала. Бюгюнда къолларында сабийлерин къазауатны заранындан къутхарыргъа базмагъан таулу анала, къарачай, черкес тиширыула. Джюреклери сабийлери бла бирге болгъан, эзилиучю, джумушакъ адамла. Ана, сабий джылагъанны эштсе, ол кимни сабийиди, тили, миллети, дини неди демейди, барына да бирча къыйналады.

Россияны эм белгили шахарларыны биринде орус юйдегиде туугъан Ильячыкъ гитче черкес элчикде ёксюзле асырагъан Фатиماغъа бешинчи бала болуб кшошуду. Фатима бюгюнден эсе джарыкъды. Аны джюреги басылгъанды. Къазауат салгъан кетмез къыйынлыкъны Ильяны юсюнден алыб атхан Фатиманы кёлю кёлтюрюлгенди. Бир ёксюзге ана табылгъанды, энди аны джыламукълары тёгюллюк тюлдюле. Фатиماغъа

да сабий кьошулгъанды. Ма аны джюрегин силкинديرген, аны бушууун басдырыргъа излегенле аладыла. (Хубийланы О.).

Грамматика иш:

Этимсыфатланы, айтымлада кьуллукъларына кёре, тюблерин сызаргъа: _____ башчы, _____ хапарчы, _____ ачыкылаучу, - - - - - толтуруучу.

* * *

Онбешинчи дерс

Дерсни темасы: Этимсёзлеу.

Дерсни мураты: Этимсёзлеуню магъанасын ангылатыу.

Дерсни барыуу

- I. Халатла бла ишлеу (15 мин).
- II. Джангы дерсни ангылатыу.

Таблица бла ишлеу.

Этимни гурушлары

1. Асият иги окъуйду. — Ол талпыб окъуйду.
2. Фатима гузаба барады. — Ол кьууана барады.

ФОРМАЛАРЫ

Талпыб — талпы-ма-й, талпы-ял-а, талпы-ял-ма-й.
Кьууаныб — кьууан-ма-й, кьууан-ал-а, кьууан-ал-ма-й.

Бара — бар-ма-й, бар-ал-а, бар-ал-ма-й.

Соруула

Иги деген сёз не соруугъа джууаб этеди, къайсы сёз бла байланыб келеди? Айтымны къайсы члениди, тилни къайсы кесегинден кьуралгъанды?

Талпыб деген сёз не соруугъа джууаб этеди, къайсы сёз бла байланыб келеди? Айтымны къайсы члениди, тилни къайсы кесегинден кьуралгъанды? Къаллай этим-

ди? Джегилиучюмюдю? Джегилмеучюмюдю? Бу джегилмеучю этимни этим ышанларын ким айтыр? Сёзлеу ышанлары уа?

Алай бла этимсёзлеу деб къаллай этимлеге айтадыла? Формалары уа къалай къураладыла?

II. Бегитиу ишле: 31-чи ишни аууздан, 33-чи ишни джазыу халда классда этдириу.

IV. Юйге иш: § 8 окъургъа, «Ана литературадан» этимсёзлеулери болгъан бешишер айтым джазыб келирге.

* * *

Оналтынчы дерс

Дерснн темасы: Этимсёзлеу.

Дерснн мураты: Этимсёзлеуно магъанасын бегитиу.

Дерснн барыуу

I. Окъулгъанны къайтарыу.

Къангада, тетрадада да ишлеу. Берилген айтымлада сёзлеулени этимсёзлеуле бла ауушдура, членлерин айыра джазадыла.

ТЕКСТ

1) Элге джегил джетдик. — Элге чабыб джетдик.

2) Хасан, школгъа бирге барайыкъ. — Хасан, школгъа кечикмей барайыкъ. 3) Сен хапарны джангыдан окъудунг. — Сен хапарны эджиклеб окъудунг.

II. 32-чи ишни этиу. Окъуйдула, этимсёзлеулени табыб, алашы этим бла сёзлеу ышанларын айырадыла, айтымда къайсы этимле бла байланганларын айтадыла.

III. Юйге иш: 34-чю ишни толтурургъа.

* * *

Онджетинчи дерс

Дерснн темасы: Сочинение «Къач».

Дерснн мураты: Устазны болушлугъу бла салынган планнга кёре «Къач» деген темагъа сочинение джаздырыу.

Дерсни барыуу

I. Къачны темасыпа джазылгъан чыгъармаланы юсюнден ушакъ:

- 1) Суратлау литература чыгъармаладан не билесиз?
 - 2) Назмуланы, проза чыгъармаланы ким джазады?
 - 3) Суратны ким джазады?
 - 4) Поэт, джазыучу, суратчы (художник) бир темагъа джазаргъа боллукъмудула?
 - 5) Къачны юсюнден билген назмуларын, хапарларын айтдыруу.
 - 6) Левитанны «Алтын къач» деген суратын окъуу.
- II. Сочинениени планын салыу.

КЪАЧ

1. Табигъатда къаллай тюрлениуле болдула?
2. Къанатлыла къайры учаргъа хазырланадыла?
3. Адамланы джашауларында, ишлеринде къаллай тюрлениулени кересиз?

III. Салыннган план бла бир-эки сохтагъа къалай джазарыкъларын юлгю халда айтдыруу.

IV. Джазыу ишле. (Дерсде бошайлмасала, юйде бошаб келирге бериледи).

* * *

Онсегизинчи дерс

Дерсни темасы: Этимсёзлеу.

Дерсни мураты: Этимсёзлеуно къуралууун ангылатыу.

Дерсни барыуу

I. Окъулгъанны къайтарыу.

Грамматика айыруу. Этимсёзлеулени этим бла сёзлеу ышанларын айта джазадыла.

1) Тикни тырнакълай, арыи да тохтай, ёрлегенмисе мийик ауушха? 2) Азрет юйюне ашыгъыш кириб, юч китабны къолтукъ тюбюне сугъуб, адам сермеб алыр дегенча, къолу бла къаты кысыб чыкъды. 3) Къойчу, къойланы алларын тыя, артларын ышыра кютеди.

II. Джангы дерсни ангылатыу.

Таблица бла ишлеу.

Этимсөзлеуню кьуралыуу

1. Ал-а, кел — кел-е, сана — сана-й.

2. Сана — сана-б, биле — биле-б, кьал — кьал-ыб, кюл — кюл-юб, кер — кер-иб. ор — ор-уб, ой — ой-уб-оюб.

1. Бара — бар-ал-а, келе — кел-ал-а, джая — джа-ял-а, санай — сана-ял-а, мараб — мара-ял-ыб, чабыб — чаб-ал-ыб, бериб — бер-ал-ыб.

2. Ала — ал-ма-й, келе — кел-ме-й, санай — сана-ма-й, мараб — мара-ма-й, чабыб — чаб-ма-й, билиб — бил-ме-й.

3. Бара — бар-ал-ма-й, келе — кел-ал-ма-й, санаб — сана-ял-ма-й, оюб — о-ял-ма-й.

Сохтала таблицада джазылгъанны ичлеринден окъ-уйдула да бу соруулагъа джууаб этедиле:

Этимсөзлеу кьаллай аффикслени болушлугъу бла кьуралады? -а, -е, -й аффиксле кьаллай этимлеге кьошулуб, этимсөзлеуню кьайсы кьауумун кьурайдыла?

Аффиксле: -р, -ыб, -уб, -иб, -юб кьошулуб, этимсөзлеуню кьайсы кьауумун кьурайдыла?

Этимсөзлеуню кьаллай формалары бардыла? Ала кеслери кьалай кьураладыла? Этимсөзлеуню кьарыула-учу, огъайлаучу формаларын кьурагъан аффиксле кьалай джюрютюледиле?

III. Бегитиу ишле:

1. Китаб бла ишлеу: 35-чи ишни³ этиу.

2. Берилген этимледен этимсөзлеулени эки тюрлю кьураб джазыу (36-чы ишни этиу).

IV. Юйге иш: 89 окъургъа, 37-чи ишни толтурургъа.

* * *

Онтогъузунчу дерс

Дерсни темасы: Этимсөзлеу.

Дерсни мураты: Этимсөзлеуню кьуралыуун бегитиу.

Дерсни барыуу

I. «Къач» деген сочинениени халатлары бла ишлеу— 15 мин.

II. Этимсөзлеуню кьуралыуун ангылатыуну бегитиу ишле:

1. Сурат 1-бла ишлеу.

Левитанны «Алтын къач» деген суратына къараб этимсѣзлеулери болгъан айтымла къуратыб джаздыруу.

Суратха къараб, чегетни кыйырында бусакъ, нызы тереклени кѳребиз...

2. Берилген этимледен этимсѣзлеуню къарыулачу, огъайлачу формаларын къураб джазыу.

Юлгю. Къой — къо-ял-ма-й, сына — сына-ял-ма-й.
(38-чи иш).

3. 39-чу ишни аууздан этиу.

4. Юйге иш: 40-чы ишни этерге.

* * *

Джыйырманчы дерс

Дерсни темасы: Этимсѣзлеу оборот,

Дерсни мураты: Этимсѣзлеу оборотну къуралуу.
ун, аны айтымда къуллугъун ангылатыу.

Дерсни барыуу

I. Сѣзлюк диктант.

Оялмай, чабалмай; джыяла, тыяла; санаялмай, къуялмай, кюремей, кюреялмай, сынаялмай, эрикмей, эригалмай; союб, джоюб, тоюб, къоюб, суююб, туююб, куююб.

II. Грамматика айырыу.

Къыш джууукълашыб келеди. Адамла эртде башлагъандыла къышха хазырлана. Ала мал ашны хазырлаб, мурзеуню джыйыб, отунну ташыб бошагъандыла.

Айтымланы джазадыла, этимсѣзлеулени къурамларын айырадыла.

III. Джангы дерс: Этимсѣзлеу оборот.

Къангада, тетрадада да ишлеу.

ТЕКСТ

1) Эртденнгиде чыкъ тамчылы гоккала кѳз алдайдыла, аязчыкъ да чайкъала. 2) Талалагъа, дуппурлагъа джараша, барысы да кийиб хурмет кѳлекле, бутакълары бир-бирине чалыша, ѳседиле кючлю эмен терекле.
(Дж. Х.).

Айтымланы окъуйдула, алада этимсёзлеулени табдыла, аланы бойсунган сёзлери бла айырыб джаздыла.

Ю л г ю:

Чайквала — неде? — Аязчыкъда. — Аязчыкъда чайквала.

Гоккала кёз алдайдыла — къалай? — Аязчыкъда чайквала.

Джараша — нелеге? — Дуппурлагъа, талалагъа.

Эмен терекле ёседиле — къалай? — Талалагъа, дуппурлагъа джараша.

Бу юлгю бла къалгъан этимсёзлеу оборотланы да айырадыла. Айырыб бошагъандан сора, бу соруулагъа джууаб къайтарадыла:

Этимсёзлеу оборот деб неге айтадыла?

Этимсёзлеу оборот айтымда къайсы сёзню айгъакълаб келеди?

Этимсёзлеу оборот айтымны башха членлеринден не бла айырылады? Хапарчыны къатында келсе уа?

IV. Бегитиу ишле: 43-чю ишни толтуруу.

V. Юйге иш: § 10 окъургъа, 42-чи ишни этерге.

* * *

Джыйырма биринчи дерс

Дерсни темасы: Этимсёзлеу оборот.

Дерсни мураты: Этимсёзлеу оборотда тыйгыч белгилеге эсгертиу диктант джазыу.

ТЕКСТ

(41--чи иште берилген айтымла).

* * *

Джыйырма экинчи дерс

Дерсни темасы: Сынау диктант (грамматика иши бла).

ТЕКСТ

Эртденбла, кюн тийгинчи, мийик тауланы бирине миниб къарасанг, кюн чыкыгъан джаны алгъы бурун саргъала, аны ызындан кызара, багъыр тазны джартысыча, кюнню джартысы кёрюнеди. Тёбен джанына къарасанг, чегет джабхан джерле кёзюнге аскер таяныб келгенча кёрюнедиле. Къулакъландан, ёзенледен келген тау суула, бююлген кююш чыбыкъча, агъарадыла. Не ачыкъ кюнде да мийикден къарасанг, ёзенледе, кёк джюм чачылгъанча, чарс басханлай турады. Огъары бир къуш, башында бутакълары урулгъан джангыз нарат терекге миниб, замансыз эртден азыкъны башлагъанды. Тырнакъларыны тюбюндеги къаралдыдан тартханы сайын, бутакъдан джыгъылыргъа джетиб, бир джанына ауа тебрегенлей, къанатларын ачыб, дагъыда алгъынча, терекге тюз къонады. Къуш бурну бла ашарыкыгъа узалгъанлай, джукъ тюшерми эди, деб мурат этиб, ууакъ къанатлыла тегерегинде бутакълагъа миниб, аны эртден азыгъына джууукълашыргъа кюрешедиле.

ГРАММАТИКА ИШЛЕ:

1. Этимсёзлеулени тюблерин сызаргъа.
2. Аягъындан экинчи айтымны этимсёзлеу оборотлары къайсы этимни айгъакълаб келгенлерин айырыб джаргъа.

Ю л г ю:

Къалай? — Къанатларын ачыб...

* * *

Джыйырма ючюнчю дерс

Дерсни темасы: Этимни белгисиз формасы.

Дерсни мураты: Этимни белгисиз формасыны грамматика ышанлары бла шагърей этиу.

Дерсни барыуу

1. Грамматика айырыу. Джегилмеучю этимлени (этимсыфатланы, этимсёзлеулени) китабда берилген схемала бла айырадыла.

ТЕКСТ

Джау чабхан кюн джутланыб, сен ёсдюрген уланла кыйынлыкъдан Джуртларын джан аямай сакъладыла.

II. Джангы дерс: Этимни белгисиз формасы.

Таблица бла ишлеу.

Этимни белгисиз формасы

Ата джуртум! Табсам сени, шо, къараб кёрюрге, таб, ол кюнде хазыр эдим тауларынгда ёлюрге!

Къуралыуу

1. Сана — сана-ргъа, биле — биле-рге (бычакъны).

2. Бар — бар-ыргъа, бил — бил-ирге, ор — ор-ургъа, кюл — кюл-юрге.

3. Ач — ач-аргъа, джет — джет-ерге, бас — бас-аргъа, таб — таб-аргъа, теб — теб-ерге, шаш — шаш-аргъа, биш — биш-ерге.

ФОРМАЛАРЫ

Сана-ял-ыргъа, биле — биле-ял-ыргъа, окъу — окъу-ял-ыргъа.

Бил — бил-ме-зге, бар — бар-ма-згъа, кюл — кюл-ме-зге.

Ач — ач-ал-ма-згъа, джет — джет-ал-ма-згъа.

Таблицагъа къараб, этимни белгисиз формасы деб къаллай джегилмеучю этимге айтханлары, аны къуралыуун, формаларын айырадыла.

III. Бегитиу ишле: 44-чю ишни этиу.

IV. Юйге иш: § 11 окъургъа, 45-чи ишни этерге.

Джыйырма тёртюнчю дерс

Дерсни темасы: Этимни турушлары.

Дерсни мураты: Этимни турушларындан ханар беруу.

Дерсни барыуу

I. Окъулгъанны къайтарыу.

Тетрадлада, къангада да ишлеу. Айтымланы членлерин айырадыла, ала тилни къайсы кесегинден къуралгъанын айтадыла.

Асхат школгъа окъургъа барлыкъды. Аны тамада къарнашы окъугъан школда мени эгечим да окъугъанды. Озуб баргъан устаз бизни ишлерге, хар неге да тырмашыргъа юретеди.

II. Джангы дерсни ангылатыу.

Таблица бла ишлеу

Этимни турушлары

1. Школлагъа барыгъыз, билим, акъыл алыгъыз, кирсиз болсун саныгъыз, окъургъа айлансан къаныгъыз.

2. Школлагъа барабыз, билим, акъыл алабыз, кирсиз болады саныбыз, окъургъа айланады къаныбыз.

3. Биз школгъа барсакъ, билим, акъыл аллыкъбыз.

4. Школлагъа барайыкъ, билим, акъыл алайыкъ. Окъуйдула, бу соруулагъа джууабла хазырлайдыла:

Барыгъыз, алыгъыз, барабыз, алабыз, болады, айланады, барсакъ, барайыкъ, алайыкъ къаллай этимледилле? (джегилиучюлемидиле огъесе джегилмеучюлемидиле?)

Аланы хар къайсысы нени кѳргюзеди?

Алай бла этим къарачай тилде тѳрт турушда тюрленеди деген оюмгъа келедиле.

Бар, барыгъыз, ал алыгъыз — буйрукъчу туруш.

Барама, барлыкъма, бардыкъ — туура туруш.

Барсам, барсакъ, алсанг, алсагъыз — шарт туруш.

Барайым, барайыкъ, алайым, алайыкъ — разычы туруш.

III. Бегитиу ишле: 47-чи ишни аууздан этиу.

IV. Юйге иш: §12 окъургъа, 47-чи ишден этимлени турушлагъа юлешиб джазаргъа.

* * *

Джыйырма бешинчи дерс

Дерсни темасы: Буйрукъчу туруш.

Дерсни мураты: Буйрукъчу турушдан хапар беруу.

I. Грамматика айыруу. Этимлени морфология айыруун этедиле.

Къалай кѳбдюле джашауну бетин ачыкълаб, мени кѳрююз, нек сюелгеними билигиз деб тургъанча,

джарыкъ кюнню алтын таякъларыны тюбюнде джылтырагъан эсгертмеле.

II. Джангы дерсни ангылатыу.

Таблица бла ишлеу.

Буйрукъчу туруш

Космосха учаргъа школда хазырлан. Джашаудан джашаугъа юрен.

Къуралыуу

1. Ал, алдыр, алдырт, аша, ашат — бет аффикслери болмагъан этимле.

2. Сана — сана-гъыз, биле — биле-гиз, окъу — окъугъуз, джюлю — джюлю-гюз, ач — ач-ыгъыз, ор — ор-угъуз, бил — бил-игиз, къюл — къюл-югюз.

3. Сана — сана-сын, сана — сын-ла, биле — биле-син, биле-син-ле, окъу — окъу-сун-ла, джюлю — джюлю-сюнле.

ФОРМАЛАРЫ

1. Бар — бар-ма, бар-ма-гъыз, бер — бер-ме-гиз, бар-ма-сын-ла, бер-ме-син-ле.

Эсгертиу. Буйрукъчу турушну къарыулаучу формасы аз джюрютюледиди. Бар-ал, бар-ал-ыгъыз, бералыгъыз.

2. Таблицаны окъуйдула, бу соруулагъа джууаб эте-диле.

Буйрукъчу турушда этимле къайсы бетде джюрютю-ледиле?

Бу турушну этимлери къалай къураладыла? Фор-малары уа?

III. Бегитиу ишле.

1. Китаб бла ишлеу. 50-чи ишни окъуйдула, буй-рукъчу этимлени табыб, аланы бетлерин, санларын, къурамларын ауздан айтадыла.

2. 49-чу ишни толтуруу.

IV. Юйге иш: § 13 окъургъа, 48-чи ишни этерге.

* * *

Джыйырма алтынчы дерс

Дерсни темасы: Буйрукъчу туруш.
Дерсни мураты: Буйрукъчу этимлени къура-
лыуларын бегитиу.

Дерсни барыуу

I. Окъулгъанны къайтарыу. Устаз ауздан айтхан этимлени буйрукъчу турушда, экинчи, ючюнчю бетле-де, бирлик эмда кёблук санлагъа сала джазадыла.

Юлгю: Чаб—чабыгъыз, чабсынла, чабмагъыз, чабмасынла.

Этимле: Ишле, тишле, бишир, чабдырт, тутушдур, секир, юлеш, унутдур.

II. Хапарлаучу айтымланы буйрукъчу айтымлагъа айландыра джазыу.

ТЕКСТ

Хасан бла Исса фермада ишлейдиле. Ала къралгъа хайыр келтиредиле. Мусса аладан артха кълмайды. Ол планын артыгъы бла толтурады. Мусса коммунист урунууну джигери болургъа кюрешеди.

Юлгю: Хасан бла Исса фермада ишлейдиле. — Ха-сан бла Исса, фермада ишлегиз. Ала къралгъа хайыр келтиредиле. — Сиз къралгъа хайыр келтиригиз...

III. 51-чи ишни этиу.

IV. Юйге иш: буйрукъчу этимлери болгъан айтым-ла «Ана литература» китабдан табыб джазаргъа (бе-шишер айтым).

* * *

Джыйырма джетинчи дерс

Дерсни темасы: Сочинение джазыу.
Дерсни мураты: „Спортплощадкада“ деген те-
магъа, суратха къараб, сочинение джаздыруу.

Дерсни барыуу

1. Дерсни муратын сохталагъа айтыу.
2. 167-чи бетдеги сурат бла ишлеу.

Соруула

Суратда нени кёребиз? Къаллай площадкала бардыла? Сабийле къаллай оюнла ойнайдыла? Сен къайсы секциягъа джюриюсе? Бизни школубузну спортплощадкаларында къаллай эришиуле болгъандыла? Къайсы школну спортчулары аядыла биринчи орунну?

3. Сочинениени планын салуу.

СПОРТПЛОЩАДКАДА.

ПЛАН

1. Суратда къаллай площадкаланы кёребиз?
2. Сабийле къаллай оюнла ойнайдыла?
3. Эришиуле болдула.
4. Бизни команданы хорламы.

Къалай джазарыкълары бир-эки сохтагъа айтдырыу.

Джазыу ишлери.

Бошайлмасала, юге бериледи.

Эсгертиу. Сочинениеде буйрукъчу турушда этимле болургъа керекдиле.

* * *

Джыйырма сегизинчи дерс

Дерсни темасы: Этимни заманы.

Дерсни мураты: Этимлени туура турушда заманындан хапар бериу.

Дерсни барыуу

1. Окъулгъанны къайтарыу.

Тюбюнде берилген текстден джегилмеучю этимлени айырыб джазадыла.

ТЕКСТ

1. Къалайгъа да тенг джетген, насыбха джол юретген, ким да суюген джыр этген — партияса, партия.

2. Сабийле школдан кюле, ойнай, чаба, джорта келедиле.

Этимсыфатланы, этимсёзлеулени эсге салгъандан сора, джангы дерсге кёчедиле.

II. Этимни заманындан хапар бериу.

1. Таблица бла ишлеу.

Этимни заманы

Азамат ишлегенди, ишлейди, ишлерикди.

Къуралыулары

Этимсыфатла

Этимле

Алгъан
алыучан
алыр
аллыкъ

Алгъан-ма
алыучан-ма
алыр-ма
аллыкъ-ма

Этимсёзлеуле

Этимле

Ала, джаза
келе, кюле
санай, окъуй

Ала-ма, джаза-ма
келе-ме, кюле-ма
санай-ма, окъуй-ма

Соруула:

Этимни ненча заманы болады? Бусагъат, озгъан, боллукъ заманла нени кёргюзедиле? Туура турушну заманлары къалай къураладыла?

III. 52-чи ишни этдириу.

IV. Юйге иш: §14 окъургъа, «Ана литературадан» озгъан, бусагъат, боллукъ заманы болгъан алтышар айтым джазаргъа.

Джыйырма тогъузунчу дерс

Дерсни темасы: Бусагъат заман.

Дерсни мураты: Этимни бусагъат заманыны грамматика ышанларындан, къуралыуундан хапар бериу.

Дерсни барыуу

I. Окъулгъанны къайтарыу.

Тетрадлада, къангада да ишлеу. Айтымланы джазадыла, этимлени бу схема бла айырадыла:

- а) Джегилиучюмюдю, джегилмеучюмюдю?
- б) Кёчюучюмюдю, кёчмеучюмюдю?
- в) Къайсы турушдады, замандады, бетдеди, сандады?
- г) Къалай къуралгъанды?

АЙТЫМЛА

Кичибатыр бла Юнус, джаугъа заран сала, заманны къалай кетгенин билмейдиле. Къыш келгенликге, ала инджилмейдиле. Халкъ, джашланы къайгъыларын этиб, джылы кийим кереклилерин табдырады. Къайсы элге барсала да, къайсы юйге кирселе да, алагъа къуанадыла. (Ш. М.)

II. Джангы дерсни ангылатыу.

1. Китаб бла ишлеу. 53-чю ишни окъуйдула, бусагъат заманны этимлерин табадыла, аланы къангада къурамларын айырадыла, бу соруулагъа джууаб этедиле:

Бусагъат заманны этимлери ишни къачан этилгенин кёргюзедиле? Кеслерин къалай къураладыла?

2. Таблица бла ишлеу.

Бусагъат заманда этимни джегилиую.

(Таблица 174-чю бетде бериледи)

Соруула

Бусагъат заманда этимле къалай тюрленедиле? Этимлени заманлада, бетледе, санда тюрлениуюне не дейдиле?

III. Бегитиу ишле.

54-чю ишни окъуйдула, бусагъат замандагъы этимлени табыб, ала къайсы бетде, санда болгъанларын айтадыла.

IV. Юйге иш: § 15 окъургъа, 55-чи ишни этерге.

* * *

Отузунчу дерсде

Устаз берген план бла изложение джазадыла. Текстни, классны къарыуна кёре, «Диктантла бла изложениеле» деген kitабдан аладыла.

* * *

Отуз биринчи дерс

Дерсни темасы: Бусагъат заман.

Дерсни мураты: Бусагъат заманны этимлерини тюз джазылыуларын айырыу.

Дерсни барыуу

I. Айырыу диктант. Устаз окъугъан текстден этимни бусагъат заманын айырыб джазадыла.

ТЕКСТ

(57-чи иш.)

II. Берилген этимледен бусагъат заманны этимлерин юлгюдеча къураб джазыу:

Ю л г ю:

Джет — джет-е, джете-ме, джет-ал-ма-й-ма.

Тий, джылтырат, кёлтюр, кызыдыралма, джый.

III. Тюбюнде берилген этимлени джегилиулерин этиу.

Мен олтур..., биле..., биз олтур..., биле.

Сен	сиз
Ол	ала

IV. Башындагъы этимле бла айтымла къураб джазыу.

Юлгю: Мен шиндикде олтурама, сен а бычакъны билейсе.

V. Юй иш: 56-чы ишни толтурургъа.

* * *

Отуз экинчи дерс

Дерсни темасы: Бусагъат заман.

Дерсни мураты: Бусагъат заманны этимлерини тюз джазылыуларын айыруу.

Дерсни барыуу

I. Окъулгъанны къайтарыу.

1) Туура турушну бусагъат заманын къайтарыу.

(Текст не къангада, неда къагъытда джазылыб, джабылыб турады).

Биз тюбейбиз Джангы джылгъа шахарлада, элледе, эштиледиле джарыкъ джырла къууанч келген джерледе. Нызычыкъны эм башында къызыл джулдуз джанады, тегерекге нюрюн чача, сейир келбет салады. (Эбзеланы Ш.).

Окъуйдула, бусагъат заманны этимлерин табадыла, бусагъат заманны къурагъан аффикслени белгилейдиле.

Юлгю: Тюбе-й-биз, эшил-е-диле, джан-а-ды, сала-ды.

2) Китаб бла ишлеу.

57 ишни окъуйдула, бусагъат заманны этимлери къалай къуралгъанларын айтадыла.

II. Джангы дерс: Бусагъат заманда этимлени тюз джазылыулары.

Текст бла ишлеу.

1) Тый-а-ма — тыяма, къой-а-ма — къояма, ой-а-ма — ояма.

2) Туй-е-ди — туюди, суй-е-ди — суюди.

3) Ал-ыучан-ма — алыучанма, кел-иучен-ме — келиученме.

4) Джай джыяды, къыш ашайды. Айю баласын бек суюди.

5) Биз сизден кѣб затла алыучанбыз. Сиз бизге кѣб келиученсиз.

Окъуйдула, бусагъат заманны этимлерини тюз джазылыуларын айырадыла.

III. Бегитиу ишле.

1) Ангылату диктант. Бусагъат заманны этимлерини тюз джазылыуларын айта джазадыла.

ТЕКСТ

Хасан кьойланы аллыбыздагъы кюнбетге джаяды. Аны аякълары тая, ызларындан таянады. Кьойланы алларын тыяды, джайылмагъа кьояды. Хасан, дуппур-гъа чыгъыб, тегерекге кьараргъа бек сюеди.

Къуюучанма, союучанма, киеме, тиеме, тюеме.

2) «Каникуллада» деген темагъа хапарчыкъ къураб джаздырыу. Хапарчыкъда бусагъат заманны этим-лери болургъа керекдиле. Хапарчыкъны былай къура-гъа боллуқъду.

КАНИКУЛЛАДА

Биз джыл сайын кьышхы каникуллагъа чачылабыз. Ол кезюуде школда ёлканы джасайбыз...

3) Китаб бла ишлеу.

59 ишни окъуйдула, точкаланы орнуна керекли ха-рифлени сала джазадыла.

IV. Юйге § 16 окъургъа, 60 иш этерге бериледи.

Отуз ючюнчю дерс

Дерсни темасы: Бусагъат заманны этимлерини тюз джазылыулары.

Дерсни мураты: Эсгертиу диктант джаздырыу.

Дерсни барыуу

I. Сёзлюк диктант.

1. Тай — таяды, ой — ояды, кий — киеди, кьой — кьояды. Чаб — чабыучанма, кел — келиученме, джаз — джазыучанма.

2. Грамматика айырыу. Берилген айтымлада этим-лени айырадыла. Тёп-тегерек этегинги къуршоулаб, кёкюрегинги, бауурунгу къучакълаб, къалалача кьара оджакъла ёседиле, тёнгегинги къурч бычакъла тешеди-ле. (Къ. И.)

Эсгертиу диктант.

ТЕКСТ

Тикледе тая, сюрююню джая, хыррейт дей, ышыра, алларын тыя, артларын джыя, сызгъыра, кьычыра, тау солумлада, кюрт орунлада кьойланы кютеме. Джюре-

гим ойнай, кѳууанчым кѳайнай, ишими этеме. Джарый, силкине, айный, тин кире, суулана, кериле, чибин кѳонмай, джанлы чабмай, джерсине, семир, тау джайлыкѳлада, гелеу сыртлада ёседиле малларым.

Кѳашын-башын хыны тѳуйуб, акѳ джамчысын джайыб кийиб, акѳ атына джайдакѳ миниб, биреу келеди бизни таба.

4. Бусагѳат заманны этимлерини кѳурамларын айыруу.

* * *

Отуз тѳртюнчю дерс

Дерсни темасы: Сынау диктант (грамматика иши бла).

ТЕКСТ

АЛИЙ

Кѳышхы кюнню таякѳлары джитилени, чегетлени, кюнбетлени саргѳалтыб, ёзен ичине тюшерге кѳонгурау зынгырдады. Джаланбаш дорданлы джашчыкѳ, гитче джез кѳонгураучукѳну ёрге тутуб, кѳарыуун аямай силкеди. Аны ичинде темир чыбыкѳ бла байланган кѳоргѳашын токѳмакѳчыгѳы, кѳонгурауну эки джанына кѳзюу тийиб, созулуб чыкѳгѳан джез тауушну кенгге джаяды. Бурууну артындан, мѳйюшледен чартлаб чыгѳыб, сабийле, абын-сюрюн эте, классха кѳуюлдула. Ауур санлы, добар джашчыкѳ Алий, не этерге билмей, эки джанына кѳзюу аунай, ким эсе да билегинден тартханча, сѳймей дерсге тебреди. Аны бѳркюн тенги алыб, кѳайда эсе да джашыргѳанды. Бѳркюн кѳоюб барса, атасы керегин берлигин биледи. Алий кечигиб келгени ючюн, устаз анга чамланды. Аман кѳылыкѳлы сабийле кѳалгѳан тенгчиклерине да заран боладыла.

(Хубийланы О.)

Грамматика иши: туура турушдагѳы этимлени тюблерин сызаргѳа.

* * *

Отуз бешинчи дерс

Дерсни темасы: Озгъан заман.

Дерсни мураты: Озгъан заманны этимлерини къралыуларында башхалыкъны айыртыу.

Дерсни барыуу

I. Окъулгъанны къайтарыу.

1) Сёзлюк диктант.

Джаяма, санайма, тыяма, къарайма, бояйма, кьо-
яма, тояма, кюеме, тюеме, джоюучанма, оюучанма, кю-
люученме, келиученме. Джазгъан сагъатда тюз джа-
зыуларын айта барадыла.

2) Айырыу диктант.

Устас текстни окъуйду, сохтала бусагъат заманны
этимлерин айырыб джазадыла.

ТЕКСТ

Биз, джаш тёлю, къралыбызны бек сюебиз. Аны учу-
кыйыры болмагъан тюзлери, таулары, чегетлери, су-
улары, шахарлары, эллери бла махтанабыз. Къралы-
бызны къалайы да, узакъда болса да, бизге багъалы-
ды.

II. Джангы дерс: Озгъан заман.

Тюбюнде берилген текстни окъуйдула, этимлени та-
бадыла, соруула саладыла, ишни, бусагъат заманнга
кёре, къачан этилгенине эс иедиле.

ТЕКСТ

Мен окъуйма. Мен окъудум. Мен джазама. Мен
джаздым. Сен билесе. Сен билдинг. Сен кёресе. Сен
кёрдюнг.

Мен джаздым, окъудум, билдим, кёрдюм.

Сен джаздыңг, окъудунг, билдинг, кёрдюнг.

Ол джазды —, окъуду —, билди —, кёрдю.

Биз джаздыкъ, окъудукъ, билдик, кёрдюк.

Сиз джаздыгъыз, окъудугъуз, билдигиз, кёрдюгюз.

Ала джаздыла, окъудула, билдиле, кёрдюле.

Окъуйма бла *окъудум* деген этимлени бир-биринден
не башхалыкълары барды? (Биринчи ишни этиле тур-
гъанын, экинчи этилгенин кёргюзедиле. Биринчи буса-

гъат, экинчи озгъан замандадыла). Бу юлгю бла къалгъан 'этимлени да айырадыла.

Озгъан заманны къурар ючюн къаллай аффиксле джюрютюледиле? Озгъан заманны этимлери джегилемидиле? Аны неден кёрдюгюз? Бет аффикслени тюблерин сызыгъыз.

III. Бегитиу ишле:

1) Китаб бла ишлеу.

63 ишни окъуйдула, озгъан заманны этимлерини джегилиулерин этиу.

2) Ангылатыу диктант. Озгъан заманны этимлерини тюз джазылыуларын айта, тюблерин сыза джаздыла.

ТЕКСТ

Ташалыкъгъа джол ачылды, ау чачылды, келди заман — джангы амал джаратылды. Совет илму ёсюб джетди, чакъды, тебди. Джер юсюнде алчы болуб, спутник этди. Минг тогъузджюз элли тогъуз, элли тогъуз. Юч ракета кёкню джырыб, сокъду къобуз.

IV. Юйге § 17 окъургъа, 64 ишни этерге бериу.

* * *

Отуз алтынчы дерс

Дерсни темасы: Озгъан заман.

Дерсни мураты: Озгъан заманны этимлерини къуралыуларын, джегилиулерин бегитиу.

Дерсни барыуу

I. Окъулгъанны къайтарыу. Грамматика айырыу.

1. Сууукъ къыш келди. Джерни акъ джабыу джабханды. Былтыр уллу сууукъла болгъан эдиле.

2. 65-чи иштеги айтымланы окъуйдула, озгъан заманны этимлерин айырыб джазадыла, аланы къурамларын айырадыла:

Юлгю: Бол-ма-ды, кюрешген эдиле — кюреш-ген эди-ле... (Аффикслени къуллукъларын аууздан айтадыла.)

3. «Къыш» деген темагъа хапарчыкъ къуратыб джаздырыу. Хапарчыкъда озгъан заманны этимлери болургъа керекдиле.

КЪЫШ

Быйыл къыш былтырча сууукъ болмады. Сабийле, чаналарын алыб, учаргъа кетдиле. Джерни терен къар басханды...

4. Юйге иш: 66-чы ишни этерге.

* * *

Отуз джетинчи дерс

Дерсни темасы: Озгъан заманда этимлени тюз джазыу.

Дерсни мураты: Озгъан заманы этимлерини тюз джазылыуларын айыруу, айыруу диктант джазыу.

Дерсни барыуу

I. Сёзлюк диктант.

Табхан, ачхан, басхан, джаратхан, салынган, таланган, дженген, кёюнген, баргъан, билген, джыялмагъан.

II. Джангы дерсни ангылатыу.

67-чи иш. Точкаланы орнуна керекли харифлени сала окъуйдула.

Соруула

Биринчи къауум этимледе точкаланы орнуна къайсы таууш эштиледи? Т джазылмай, д нек джазылады?

Экинчи къауум этимледе гъ джазылмай, х нек джазылады?

Ючюнчю къауум этимледе — нган, — нген аффиксле къайсы тунакыладан сора джазыладыла?

182-чи бетде берилген джорукъну окъуу.

III. Эсертиу диктант. 68-чи иш.

IV. 69-чу ишни этиу.

V. Юйге иш: § 18 окъургъа, 70-чи ишни этерге.

* * *

Отуз сегизинчи дерс

Дерсни темасы: Озгъан заманы этимлерини тюз джазылыуу.

Дерсни мураты: Озгъан заманда этимлени тюз джазылыуларын бегитиу.

Дерсни барыуу

I. Юй ишлени тинтиу.

Сёзлюк диктант.

Басдым, асдым, чабдым, къачдым, ачханма, дженнгенме, онгнганма, абыннганма, барыучанма, келген эдим, билалмагъан эдинг, батханма, къатханма, арытханма.

III. Точкаланы орнуна салынныкъ харифлени айта джазыу. 71-чи иш.

IV. Юйге 73-чю иш бериледи.

* * *

Отуз тогъузунчу дерс

Дерсни темасы: «Арт билет» деген хапарчыкъны изложениесин джазыу.

Дерсни мураты: хапарчыкъны окъуб, планын салдырыб, изложениесин джаздырыу. («Диктантла бла изложениеле», 180 бет.)

Дерсни барыуу

1. Хапарчыкъны юсюнден ушакъ этиу.

2. Хапарны окъуу, ангылашынмагъан сёзлени ангылатыу.

3. Экинчи къат окъуу, хапарчыкъны кесеклеге юлешиб, хар кесегине баш салыу.

ПЛАН

1. Кассир джолоучулагъа не айтды?

2. Ол арт билетни кимге берди?

3. Амманы билетсиз къалгъаны.

4. Джаш билетни аммагъа берди.

5. Къарт ананы сыйы.

Салынган план бла хапарын айтдырыу.

Джазыу иш (бошайлмасала, юйде джазыб келирге бериледи).

* * *

Къыркъынчы дерс

Дерсни темасы: Озгъан заман.

Дерсни мураты: Озгъан заманны къурау формасын ангылатыу.

Дерсни барыуу

I. Окъулгъанны къайтарыу.

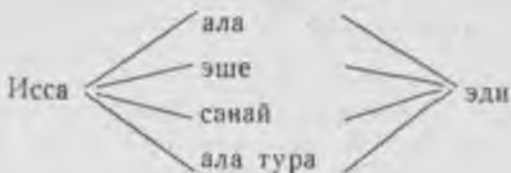
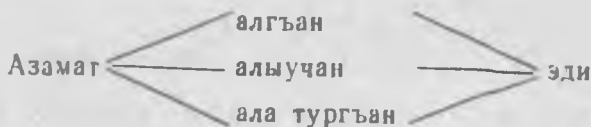
1. Сёзлюк диктант: Басды, асды, чачды, къачды, чабышды, къарышды, тутушдула, атышдыла, атханды, къатышханма, сорушханма, басханма, табханма, къачханма, дженгнгенме, кёрюннгенме, салыннганма, къаратханма.

2. Ангылатыу диктант.

1) Артха къалгъанла нёгерлерин джетгендиле. 2) Планны тынгылы толтурур ючюн, ишчиле къарыуларын аямай кюрешгендиле. 3) Эчкиле тикни ёрге таяннгандыла. 4) Терезени бояуу онгиганды да, джангыдан боярга керекди. 5) Аурууну къыйыны бираз сённгенди.

II. Джангы дерс: Озгъан заманны къурау формасы. Къангадагъы текст бла ишлеу.

ТЕКСТ

Соруула

- 1) Биринчи столбикдеги этимле къаллай этимледиле?
- 2) Экинчи столбикдегиле уа?
- 3) Алай бла озгъан заманны къурау формасы къалай къуралады?

4) Джегилиулери уа къалай болады? (Болушлукчу этим джегиледи, къалгъан баш магъаналы этимле тюрленмейдиле.)

III. Бегитиу ишле:

1. Китаб бла ишлеу.

75 иштеги этимледен озгъан заманны къурау формасын къурау.

Джаздырама: джаздыргъан эдим, джаздырыучан эдим, джаздыра тургъан эдим, джаздыра тура эдим...

2. 76 ишден озгъан заманны къурау формаларын айырыб джазыу.

IV. Дерсе окъулгъанны тамамлау.

1. Озгъан заманны къурау формасы къалай къуралады?

2. Озгъан заманны бу формасы къалай тюрленеди?

3. Огъайлаучу, къарыулаучу формалары къалай къураладыла?

V. Юйге § 19 бла 77 иш бериледиле.

* * *

Къыркъ биринчи дерс

Дерсни темасы: Озгъан заманны этимлерин тюз джазыу.

Дерсни мураты: Эсгертиу диктант джазыу.

Дерсни барыуу

I. Юй ишлени тинтиу.

II. Этимлени тюз джазылыуларын эсге салыу.

III. Эсгертиу диктант джазыу.

ТЕКСТ

Буйрукъ бек къаты эди. Анга тынгыламазгъа болалмадым. Эркинлик алыргъа къолумдан келмедиле. Не боллугъун билмей эдим.

Мен джашагъанлы, мени киши урмагъан эди. Атам меннге бармагъы бла тийгенни къой, мен андан бир къыйсыкъ сёз да эштмеген эдим. Атам анамы суратыны аллында кесини тапчанына олтуруб эди. Ол меннге бурулуб къарамады.

Кюнден кюннге алдан алгъа барыгъыз деб, артха къалмай, окъуу-билим алыгъыз деб, тау хауалы, таза суулу, джер байлыкълы джуртубузда джангы джашау салыгъыз деб, партиябыз толу эркинлик береди.

IV. Эсгертиу диктантда тюбеген этимлени къурамларын айырадыла, хар аффиксни къуллугъун айтадыла.

V. Юйге иш: 74-чю ишни этерге.

* * *

Къыркъ экинчи дерс

Дерсни темасы: Сынау диктант (грамматика иши бла).

ТЕКСТ

Къыш суугъу бла ийиреди. Тобукъгъа джетген терен къар тауну, тюзню басханды.

Биз Къамишли Къулакъгъа джетгеникде, терен къарны сокъмакъ этиб, мазаллы антау гебенни кюрес бла суйреб келген тракторну эледик. Ёзенни кюн батхан джанында уа узун къошунбаш мекамла кёрюнедиле, къой макъыргъан тауушла эштиледиле.

Трактор гюрюлдеген таууш уллудан уллу чыгъа, бизге джууукълашды. Трактор къатыбызгъа джетиб тохтады. Келбетли, узун сюекли, джылы келген адам, суйюмлю ышара, бизни бла саламлашды. Сора тракторну ызындан биз къой къошха бардыкъ.

Борис бу къошха тамадалыкъ этиб ишлегенли, онтогъуз джыл болады.

Саулай стауатны къары кюрелгенди, бауланы башлары ариуланганды. Кюн тийген кёзюуде сюрюучюле, къойланы мал орундан чыгъарыб, бурууну ичинде тутадыла. Борисни сюрююнде джетиджюз алтмыш джети къой барды. Аланы джюз эллиден асламы къозулу къойладыла. Айны ичинде къалгъанлары да тёлю берликдиле. (*Хубийланы Османдан*).

Грамматика ишле:

1. Озгъан заманны этимлерини тюблерин сызаргъа.
2. Аллында эки айтымны членлерин айырыргъа.

* * *

Къыркъ ючюнчю дерс

Дерсни темасы: Боллукъ заман.

Дерсни мураты: Боллукъ заманны этимлерини къалай къуралгъанларындан хапар бериу.

Дерсни барыуу

I. Окъулгъанны къайтарыу.

1) *Ойлан, съл, эри, къымылдат* деген этимлени озгъан заманда къурау формаларын къуратыб джаздыруу.

Юлгю: Ойланган эди, ойлана эди, ойланыучан эди.

2) Айырыу диктант. 76-чы ишден озгъан заманны къурау формаларын айырыб джазадыла.

Джашай эдиле, келиучен эди, тутулуб тура эдиле, ийиучен эдиле, кѳрген эдиле, кете эди, тебреген эди, минген эди...

II. Жангы дерс: Боллукъ заман.

1) Плакат бла ишлеу (джазылыб джабылыб турады)

Боллукъ заман

Джазар адам.

Джазарма диктант.

Аллыкъ адам.

Аллыкъса саугъа.

Джалынныкъ адам.

Джалынныкъды санга.

Тынгыларыкъ сохта.

Тынгыларыкъбыз алагъа.

Устаз плакатны ачыб окъутады, соруула салады:

Биринчи столбикдеги этимлени бетлери бармыды?

Ала къаллай этимледиле? Кеслерини атлары къалайды?

Экинчи столбикдеги этимле уа къаллай этимледиле?

Аланы не башхалыкълары барды? Дерсни темасы неди?

Алай бла боллукъ заманны этимлери къалай къураладыла?

2) Къангада джазылгъан бла ишлеу.

Боллукъ заманны этимлерини джегилиулери

Мен алырма, аллыкъ-ма, берир-ме, берлик-ме, чабарыкъ-ма. Сен алыр-са, аллыкъ-са, берир-се, берлик-се, чабарыкъ-са. Ол алыр-, аллыкъ-ды, берир-берлик-ди, чабарыкъ-ды.

Кёблюк санда

Биз	алыр-быз,	аллыкь-быз,	берир-биз,	берлик-биз,	чабарыкь-быз
Сиз	-сыз,	-сыз,	-сиз,	-сиз,	-сыз.
Ала	-ла,	-дыла,	-ле,	-диле,	-дыла.

Окьуйдула, бу соруулагъа джууаб бередиле:
Боллукъ заманны этимлери къалай тюрленедиле?
Аланы къаллай бет аффикслери барды?

III. Бегитиу ишле.

1. Къангада ишлеу. Берилген этимледен боллукъ заманны этимлерин, аланы формаларын къурайдыла.
Джар—джар-ыр-ма, жар-лыкь-са, ор—ор-ур-ма, ор-лукь-ма, жар-ма-з-ма, жар-ал-ыр-ма, джаралмазма, джараллыкь тюлме...

2. Китаб бла ишлеу. 79-чу ишни этдириу.

IV. Дерсде окьулгъанны тамамлау.

Боллукъ заманны этимлери къалай къураладыла?

Аланы къаллай формалары болады?

Боллукъ заманны этимлери къалай тюрленедиле?

Огъайлаучу формада боллукъ заманны къаллай аффикслери болады?

V. Юйде 80-чи ишни этерге береди.

* * *

Къыркъ тёртюнчю дерс

Дерсни темасы: Боллукъ заман.

Дерсни мураты: Боллукъ заманны этимлерини къуралууун, джегилиуун бегитиу.

Дерсни барыуу

I. Окьулгъанны къайтарыу.

Боллукъ заманны этимлерини къуралууларын эсге салыу. 81-чи ишни этдириу.

Юлгю: Джар—джарыр, джарлыкьды, джармаз, джаралмаз, джарлыкь тюлдю, джараллыкь тюлдю.

II. 82-чи ишни кеслерине этдириу. Скобкалада берилген этимлени керекли бетлеге, санлагъа сала джазадыла.

III. Этген ишлерин тинтиу.

IV. 83-чю ишни аууздан толтуруу.

V. Юйге иш: 84-чю ишни толтурургъа.

* * *

Къыркъ бешинчи дерс

Дерсни темасы: Боллукъ заманны этимлерини тюз джазылыулары.

Дерсни мураты: Боллукъ заманны этимлерини тюз джазылыуларын айыруу, эгертиу диктант джазыруу.

Дерсни барыуу

I. Окъулгъанны къайтарыу.

1) Боллукъ заманны этимлерин къураб джазыу: (кёзю-кёзю сохтала къангада ишлейдиле, къалгъанла да тетрадлагъа джазадыла).

Тынгыла— тынгыла-р-ма, тынгыла-ма-з-ма, тынгыла-ял-ыр-ма, тынгыла-ял-ма-з-ма, тынгыларыкъ-ма, тынгыларыкъ тюлме, тынгыла-ял-лыкъ-ма, тынгыла-ял-лыкъ тюлме, тынгыла-ял-ма-з-лыкъ-ма.

Бу юлгю бла *табла*, *эсле* этимледен боллукъ заманны этимлерин, аланы формаларын къураб джазадыла.

II. Джангы дерс: Боллукъ заманда этимлени тюз джазылыулары.

1. Къангада текст бла ишлеу (устаз текстни къангагъа сохтала кеслери боллукъ заманны этимлерин къурагъан заманда джазады).

ТЕКСТ

Бары...ма, кели...ме, ору...ма, кёрю...ме, чаба...ма, Алма...м..., берме...м..., келме...м... .
Къойма...са, кирме...се, сёлешме...се, аджашма...са. Ты...рыкъбыз, кю...рикди, джа...рыкъды.

2. Сохтала сынаб, къараб окъуйдула, бирем-бирем чыгъыб точкалаңы орнуна керекли харифлени саладыла.

Устаз:

— Бу къауум этимлени тюз джазылыуларыны юсюнден не айтыргъа боллукъду? (Сохтала билгенлерин айтадыла, аланы джууабларын устаз тамамлайды).

III. Бегитиу ишле:

1. Китаб бла ишлеу. 87-чи ишни окъуйдула, точкаланы орнуна керекли харифлени сала джазадыла.

2. Айыруу диктант. Текст 89, 90-чы ишле.

IV. Юйге 91-чи иш бериледи.

* * *

Къыркъ алтынчы дерс

Дерсни темасы: Боллукъ заманны этимлерини тюз джазылыулары.

Дерсни мураты: Боллукъ заманда этимлени тюз джазылыуларын бегитиу.

Дерсни барыуу

I. Юй ишлени тинтиу. 91-чи ишни къалай толтурганларын бир сохта окъуб чыгъады. Башха сохта да боллукъ заманда этимлени тюз джазылыуларын эсге салады.

II. *Джый, сой, тый* деген этимлени боллукъ заманда биринчи бетде, бирлик санда, къарыулаучу формада джазадыла.

Юлгю: Джый — джыяллыкъма, ...

III. *Къой, ой, той, джат, джой* — 3-чю бетде, кёблюк санда. *Юлгю*: Къояллыкъдыла, ...

IV. 93-чю ишни этдириу.

Юлгю: Мара — мара-ял-ыр-ма, мара-ял-лыкъ-ма, ...

1) Таны-ма-з-са, ...

2) 94-чю ишни толтуруу.

Джибит-ал-ма-з-сыз, ...

V. Эсгертиу диктант.

ТЕКСТ

1. Мудалиф, Борис, Шакъман Карачаевск шахаргъа барлыкъдыла. 2. Къар джауса, суула бузласала, сабийле къууанлыкъдыла. 3. Джашла гардош къазарла, къызла джыярла. 4. Къадалыб ишле, юйдегинги асыраял-мазса.

VI. 95-чи ишни юйде толтуруб келирге бериледи.

* * *

Къыркъ джетинчи дерс

Дерсни темасы: Шарт туруш.

Дерсни мураты: Шарт турушну бош формасын ангылатыу.

Д е р с н и б а р ы у у

I. Окъулгъанны къайтарыу.

1. Туура турушну этимлери нени кѣргюзедиле?

2. Туура турушну этимлери къалай тюрленедиле?

3. Текст бла ишлеу. Тюбюндеги текстде этимлени заманларын, бетлерин, санларын, формаларын (бар эсе) айырадыла.

ТЕКСТ

Совет Аскерге 25 джыл болгъан кюн алгъа уруб баргъан аскерле солургъа тохтадыла. Комсомол джыйылыуда Саша Матросов былай айтды:

— Мени къолларым сауутну тутуб туралгъанларыча, джюрегими ишлегени тохтагъынчы, фашистле бла уруш этиб турлукъма. Мен ёлюмден къоркъмай, кесибизни джуртубуз ючюн уруш этерикме.

II. Джангы дерс: Шарт туруш. Шарт турушну бош формасы.

Плакатдагъы текст бла ишлеу.

ШАРТ ТУРУШ

Кюн тийсе, чыкъ къурурукъду. Биреуню бѣркюн алсанг, бѣркюнге сакъ бол.

Мен ал-са-м, тий-се-м. Биз ал-са-къ, тий-се-к.

Сен ал-са-нг, тий-се-нг. Сиз ал-са-гъыз, тий-се-гиз.

Ол ал-са, тий-се. Ала ал-са-ла, тий-се-ле.

Бара-са, бар-са, бере-се, бер-се.

Сен школгъа бараса. Сен школгъа барсанг, билим алырса.

Формалары: Бар-ма-са-м, бар-ал-ма-са-м.

С о р у у л а

Биринчи айтым къаллай айтымды? Башчысы къайсыды? Хапарчысы уа? Экинчи айтымны башчысы къайсыды? Хапарчысы уа? *Тийсе* бла *къурурукъду* деген этимлени бир-биринден не башхалыкълары барды? (*Къурурукъду* — туура турушну этими, боллукъ замандады, ючюнчю бетдеди).

Тийсе деген этим заманны кѳргюземиди? (Бюгюн тийсе, тамбла тийсе, тюнене тийсе. Заман магъанасы джокъду). Экинчи айтымдагъы иш (...чыкъ кеберикди неда къурурукъду) не болса этилликди? (кюн тийсе).

Алай бла шарт турушну этими нени кѳргюзеди?

Бу таблицагъа къараб айтыргъа боллукъмусуз шарт турушну къалай къуралгъанын? (Ал-са, тий-се са,се аффикслени кючю бла).

Шарт турушну этимлери къалай тюрленедиле? *Бар-са—бараса* деген этимлени не башхалыкълары барды? (*Бар-са.* —са шарт турушну аффиксиди. *Бар-а-са.* —са экинчи бетни бет аффиксиди).

Формалары къалай болады?

III. Бегитиу ишле.

1) 96-чы иш. Джалкъауну мураты. Окъуйдула, шарт турушну этимлерин табадыла, аланы къалай къуралгъанларын аууздан айтадыла.

2) 98, 99-чу ишлени этдириу.

IV. § 22 окъургъа, 100-чю иш этерге юйге бериледиле.

* * *

Къыркъ сегизинчи дерс

Дерсни темасы: Шарт туруш.

Дерсни мураты: Шарт турушну къурау формасын ангылатыу.

Дерсни барыуу

I. Окъулгъанны къайтарыу.

1. Юй ишлени тинтиу. 100-чю ишни къалай толтургъанларын устаз бир-эки сохтагъа окъутады, шарт турушну бош формасы къалай къуралгъанын айтадыла.

2. Къангада джазылгъан текст бла ишлеу.

Кюн ачылса, ... Школну бошасам, ...Осман Москвадан келсе, ... Джел къайдан урса, ... Заманында дерслеринги этсенг,

....са, мен Бийчесыннга чыгъарыкъма.се, анасы бек къууанныкъ болур.

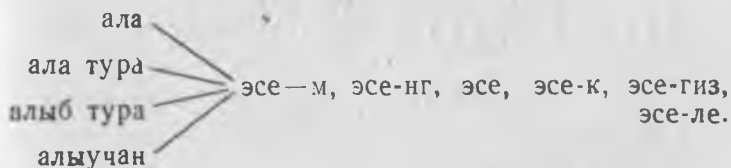
Точкаланы орнуна магъанасы келишген бош айтымла къураб, текстдеги айтымлагъа къошуб джазадыла.

II. Джангы дерс: Шарт турушну къурау формасы: Плакатда джазылгъан текст бла ишлеу.

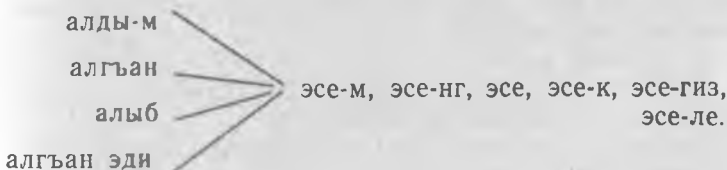
Шарт турушну къурау формасы.

Джолну кесигиз биле эсегиз, барыгъыз, билмей эсегиз, мен ашырырма.

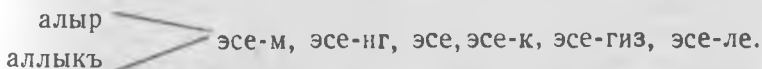
Бусагъат заман

Озгъан заман

Боллукъ заман

Таблицаны окъуйдула, бу соруулагъа джууаб эте диле:

Шарт турушну къурау формасы къалай къуралады?

Бош формасындан не башхалыгъы барды? (Заманлада тюрленеди, эки-юч сёзден къуралады).

Бетледе, санлада къайсы этим тюрленеди? (Болуш-лукъчу этим эсе бетледе, санлада тюрленеди, бусагъат, боллукъ заманлада къалгъан этимле тюрленмейдиле).

Озгъан заманда уа? (Мен алдым эсе, алдым эсем...).

III. Бегитиу ишле.

1) 103 ишни этиу. Берилген этимлени шарт турушну кзурау формаларында джегилиулерин этедиле.

2) 104 ишни ауздан этедиле. Окъуйдула, шарт турушда этимлени табыб, аланы къалай кзуралгъанларын, заманларын айтадыла.

IV. Юйге § 23 окъургъа, 105 иш этерге бериледиле.

* * *

Къыркъ тогъузунчу дерс

Дерсни темасы: Шарт туруш.

Дерсни мураты: Шарт турушну бегитиу.

Дерсни барыуу

I. Къайтарыу.

Сёзлюк диктант

Баргъанма, атханма, къошханма, чачханма, тыяды, джояды, сюеди, кюеди, кёюннгенди, окъуялмазса, гыялмазса, джазalmazса, тыялмазса, барырма, кюлюрме, тергерме, джууунурма.

II. Бегитиу ишле.

1) Этимлени шарт турушда, огъайлаучу формада, экинчи бетде, кёблюк санда кзурау.

Джашна — джашнамазса, джашнамазсыз, джашнамаз эсегиз.

Джылыт —

Сал —

Къач —

Бол —

Сыл — сыллыкъ тюл эсегиз, кийинник тюл эсегиз, къоркъарыкъ тюл эсегиз, джалынныкъ тюл эсегиз.

Тарт — тартхан эдигиз эсе, тартхан эди эсегиз.

Аджаш —

Билдир —

Тутуш —

2) Китаб бла ишлеу.

108-чи ишни этдириу.

III. 109-чу ишни юйге бериу.

* * *

Эллинчи дерс

Дерсни темасы: Изложение джазыу.

Дерсни мураты: «Зоя» (Князева) деген хапарны кысхартылган халда изложениесин джаздыруу.

Дерсни барыуу

1. Зояны юсюнден ушакъ.
2. Текстни биринчи кере окъуу — «Зоя». («Диктантла бла изложениеле», 170 бет).
3. Ангылашынмаган сёзлени айыртыу: Петрищево, тахса, подполковник, тыл, д.б. сёзлени.
Экинчи кьат окъуу.
4. Кысха халда хапарын айтдыруу (маджал окъуган сохтагъа).
5. Джазыу иш.
6. Тетрадланы джыйыу.

Элли биринчи дерс

Дерсни темасы: Разычы туруш.

Дерсни мураты: Разычы турушну биринчи тюрлюсюн ангылатыу.

Дерсни барыуу

1. Окъулганны кьайтарыу.
 1. Ахмат окъуганды, окъуйду, окъурукъду.
 2. Эртденбла эртде туругъуз, бет-къол джууугъуз, азыкъ ашагъыз, дерсге кечикмей барыгъыз.
 3. Кюн джылынса, сабанчыла сабаннга чыгъарыкдыла. Асхат келе эсе, Азамат аны бла кетерикди.
Айтымланы джазадыла, этимлени тублерин сызадыла, турушларын айтадыла.
- II. Джангы дерсни юретиу. Плакатдагъы текст бла ишлеу.

Разычы турушну экинчи тюрлюсю

Школлагъа барайыкъ, билим, акъыл алайыкъ.

Сана — сана-й-ым, сана-й-ыкъ. Эт — эт-ей-им, излейик.

Ал — ал-ай-ым, ал-ай-ыкъ. Эт — эт-ей-им, эт-ей-ик.

Джаздыр-ма-й-ыкъ, джаздыр-ал-ай-ыкъ, джаздыр-ал-ма-й-ыкъ.

Тый — ты-йй-ым, ий — и-ей-им, солу — солу-юм, кьору-ю-м

Плакатда джазылгъанны окъуйдула, разычы турушну биринчи тюрлюсю къалай кьуралгъанына эс иедиле, устазны болушлугъу бла нени кёргюзгенин, къалай кьуралгъанын айтадыла.

III. Бегитну ишле. 110-чу ишни классда, 111-ни юйде этедиле.

* * *

Элли экинчи дерс

Дерсни темасы: Разычы туруш.

Дерсни мураты: Разычы турушну экинчи тюрлюсюн ангылатыу.

Дерсни барыуу

I. Окъулгъанны кьайтарыу.

1. Сёзлюк диктант.

Сылайым, тыяйым, билейим, кёрейим, тиейим, нейим, окъуюм, солуюм, джыяйым, кьояйым, кетейик, джорюйюк, хорлатмайыкъ.

2. Берилген этимле бла айтымла кьураб джазыу.

Этимле: батайым, джатайым, кьатдырайыкъ, хорлатмайыкъ.

Эки айтымны членлерин тилни кесеклеринде айырадыла.

II. Джангы дерс: Разычы турушну экинчи тюрлюсю.

Плакатдагы текст бла ишлеу.

Разычы турушну экинчи тюрлюсю

1. Орайда, кюнюм кьайнатхын, май къазанланы кьайнатхын, бизге къан ырхымла чайнатхын.

2. Кьууанч бла кьайт-хын, айтырынгы унут-хун, излегининги таб-хын, космосха уч-хун.

3. Аман бла айлан-нгын, кьолума кьон-нгун, иш бла онг-нгун, джауунгу дженг-нгин, экиге бёлюн-нгюн.

4. Кьууанч бла баргъын, таурухда айтырча бол-гъун, аман бла кет-гин, кьууанчынги кёр-гюн.

Формалары: аша-ма-гъын, ёл-ме-гин, таб-ал-гъын, таны-ял-гъын, бар-ал-ма-гъын.

Окбуйдула, экинчи тюрлюсюню магъанасын айырадыла (устазны болушлугъу бла), экинчи тюрлюсюню къалай къуралгъанына эс иедиле.

III. Бегитиу ишле.

1. Берилген этимледен разычы турушну этимлерини къурау. Юлгю: Таб — табайым, табайыкъ, табмайым, табалмайым, табхын, табмагъын, табалмагъын.

Джет, кёр, къыйнал, окбу, сына.

2. Берилген сѣзтутушладан айтымла къураб джазыу. Заран табмагъын, зауугъун кѣргюн, бюсюреу табхын, ишингден къууаннгын.

3. 114-чю ишни этдириу.

IV. 113-чю ишни юйге бериу.

* * *

Элли ючюнчю дерс

Дерсни темасы: Къуралгъан этимле.

Дерсни мураты: Къуралгъан этимледен хапар бериу.

Дерсни барыуу

I. Окбулгъанны къайтарыу.

Тюбюнде берилген сѣзлени сѣзню къурамында айырыу. Ишле, ташсыз, ишсиз, суусуз, акъла, ашарыкъ.

Сѣз къураучу аффиксле деб къаллай аффикслеге айтадыла?

II. Грамматика айырыу.

АЙТЫМЛА

Сен, партия, ачдынг бизге джолланы, бердинг бизге эркинликни сен тамам. Сен хорламгъа юретесе халкъланы, биз Кавказдан небиз сеннге салам!

Окбуйдула, хар сѣзню тилни кесеклеринде айырадыла.

III. Джангы дерс: Къуралгъан этимле.

1. Джыр—джыр-ла, иш—иш-ле, акъ—акъ-ла, эки—эки-ле, эртде—эртде-ле, таба—таба-ла.

2. Аш — аш-а, сан — сан-а, къыйын — къыйн-а, теш — теш-е, эн — е, суу — сууу, тынч — тынч-ы.

3. Къургъакъ — къургъакъ-сы, къакъ — къакъ-сы,

кѡан — кѡан-сы, таш — таш-сын, джазыкѡ — джазыкѡ-сын, джер — джер-син, ауур — ауур-сун, кѡб — кѡб-сюн, кюч — кюч-сюн, бал — бал-сын, суу — суу-ут.

4. Джангы—джангы-р, кѡайгы—кѡайгы-р, ингичке—ингичке-р, кѡыз—кѡыз-ар, кѡк—кѡг-ер, кѡуу—кѡуу-ур.

5. Сары—саргы-ал, тюз—тюз-ел, джылы—джылы-т.

6. Джылам-сыра, джауум-сура, кюлюм-сюре, сууукѡ-сура... .

Кѡуралгѡан этимлени таблицасын окѡуйдула, аффикслени болушлугѡу бла тилни кѡайсы кесеклеринден кѡуралгѡанларын айырадыла.

IV. Бегитиу ишле.

1. Этимлени кѡурамларын сызчыкѡла бла айырыб джазыу. (115-чи ишни этиу).

2. Сѡзледен аффиксле бла кереклисича этимле кѡураб джазыу. (116—117-чи ишлени этиу).

V. Юйге 118-чи ишни бериу.

* * *

Элли тѡртюнчю дерс

Дерсни темасы: Кѡурау этимле.

Дерсни мураты: Кѡурау этимледен хапар джарашдыруу.

Дерсни барыуу

I. Окѡулгѡанны кѡайтаруу.

1. Сѡзлюк диктант:

Чабайым, джюрюююм, секиртейим, тыяйым, сюейим, окѡуюкѡ, солуюкѡ, тилегинги табхын, иги джолгѡа баргѡын, тюберинге тюбегин, кѡаргѡыш джетсин.

2. Берилген сѡзледен этимле кѡураб джазыу.

Сѡзле

Сары, джюрек, бой, аз, тенг, эрке, джарма, джакѡ.

Юлгю: Сары — саргѡал, джюрек — джюрексин...

II. Джангы дерсни юретиу.

Кѡангада джазылгѡан бла ишлеу.

ТЕКСТ

1. От джукъланады. От джукъланыб барады. Осман кьошха барады. 2. Джыджым юзюледи. Джыджым юзюлюб кетди. Исса шахаргъа кетди.

Къурау этимле: Кетиб турады, джаза турады, оюлюб къалды, айтыб ийди...

Окъуйдула, этимлени айтымлада къуллукъларын айырадыла, къурау этимлени (джукъланыб барады, юзюлюб кетди) къаллай этимледен къуралгъанларын айтадыла.

III. Бегитиу ишле. 120-чы ишни толтуруу.

IV. 119-чу ишни юйге беруу.

* * *

Элли бешинчи дерс

Дерсни темасы: Этимлени къайтарыу.

Дерсни мураты: Этимни юсюнден берилген биллими бегитиу.

* * *

Элли алтынчы дерс

Дерсни темасы: Суратха къараб сочинение джазыу.

Дерсни мураты: Суратха къараб сочинение джазаргъа юретиу.

Дерсни барыуу

I. 211 бетдеги суратха къарау, аны бла ушакъ этиу.

Соруула

1. Суратда нени кѳресиз? Къайдан билдигиз ферма болгъанын? Анга неле шагъатлыкъ этедиле?

2. Фермагъа кимле келгендиле? Аланы пионерле болгъанларын неден билдигиз? Ала фермагъа нек келгендиле?

Ала ары биринчи керем келедиле, огъесе ары дери анда болгъанмыдыла? Ала фермада не этиучендиле?
3. Аланы алларына ким чыкъды? Ол пионерле бла не ушакъ этеди? Ала бюгюн фермада не этерикдиле?
II. Джазыллыкъ сочинениени планын салдыруу.

ПИОНЕРЛЕ БОЛУШДУЛА

ПЛАН

1. Пионерле фермагъа келдиле.
 2. Аланы алларына ферманы тамадасы чыкъды.
 3. Ала анда не этдиле?
 4. Ферманы ишчилери алагъа уллу бюсюреу этдиле.
 5. Къууаныб къайтдыла.
- II. Сочинение джазыу. (Бошаялмасала, юйде къалгъан кесегин джазыб келедиле).

* * *

Элли джетинчи дерс

Дерсни темасы: Послелогла.

Дерсни мураты: Послелогланы магъаналарын, аланы тилде къуллукъларын айыруу.

Дерсни барыуу

- I. Окъулгъанны къайтаруу.
Грамматика айыруу.

ТЕКСТ

Кюн салкъынды. Акъсыл булутла, мамукъ кюлтелеча, бир-бирине къалана келиб, кёкню хазнасын къоймай джабхандыла. Шорбат чыпчыкъла, салкъын айланганын джаратмагъанча, тамакъчыкъларын бошлаб, даур-суюр эте, бир джерде тынгы табмай, юрюлюб, терекден терекге уча, кёзден ташайдыла.

Окъуйдула, этимлени 210-чу бетде (китабда) берилген схема бла айырадыла.

- II. Джангы дерсни ангылатуу.

Таблица бла ишлеу.

Послелогланы магъаналары

Хасан Исса бла джолгъа чыкъды. Ала шахаргъа дери джаяу бардыла. Хасан бла Иссадан сора Халимат да баргъан эди.

С о р у у л а

1. Биринчи айтымда ненча сёз барды? Членлери уа ненчады? *Бла* айтымны члени нек болмайды? Айтымны члени болмай эсе, тилни къайсы кесегиди? (къуллукъчу).

Орус тилге бир кёчюрчюгюз. (Хасан с Иссой вышл на дорогу).

Орус тилде *с* тилни къайсы кесегиди? Предлог сёзню аллындамы огъесе ызынданмы келеди? Бизни тилде *бла* неден сора джюрютюледи? Алай бла послелог деб неге айтадыла?

Бу юлгю бла кългъан послелогланы да айырадыла.

2. Биринчи айтымдагъы *бла* бла ючюнчю айтымдагъы *бланы* бир-биринден не башхалыкълары барды? Орус тилге кёчюрюб кёрчюгюз. (Биринчи айтымда *с* деген предлогну магъанасын тутады, ючюнчюде уа и деген байлам да болуб джюрютюледи тилде).

III. Бегитиу ишле: 126 ишни этдириу.

IV. Юйге иш: § 30 окъургъа, 127 ишни толтурургъа.

* * *

Элли сегизинчи дерс

Дерсни темасы: Послелогла бла болушла.

Дерсни мураты: Послелогланы болушла бла джюрютюлюлерин ангылатуу, ала бла хайырлана билюу.

Дерсни барыуу

I. Окългъанны къайтарыу.

Айтымлада атланы, алмашланы, атны орнунда джюрютюлген сыфатланы, этимсыфатланы къайсы болушлада болгъанларын ауздан айырадыла.

Фатима совхозну фермасында ишлейди. Анга, иги ишлегени ючюн, саугъа бергендиле. Къалгъанла Фатимадан юлгю аладыла.

II. Джангы дерсни ангылатыу.

1) Фатима бла совхозну фермасында Соня ишлейди. 2) Школну къатында сабийле ойнайдыла. 3) Мени бла кёб сёлешдиле. 4) Сеннге ушаш бир адам келди. 5) Сен кетгенден бери талай заман ётдю.

Окъуйдула, послелогла бла келген атла къайсы болушлада болгъанларын айырадыла.

III. Таблица бла ишлеу.

Послелогла бла болушла

1. Баш болуш бла: *бла, ючюн, амалтын, къыллы, сюрем, сартын, себебли, таба, тенгли, чакълы, къатыш.*

2. Иелик болуш бла: *юсю, туюбу, аллы, арты, къаты, ичи, джаны, къыйыры, тегереги, ызындан, башы.*

3. Алмашла бла: *мени бла, сени ючюн, аны амалтын, сизни къыллы, бизни сюрем, мени сартын* (баш болуш бла келген послелогла).

4. Бериучю болуш бла: *кёре, дери, ушаш, къаршчы, тенгли, чакълы.*

5. Башлаучу болуш бла: *алгъын, ары, бери, алда, алгъа, башха, башлаб, ёзге.*

Таблицаны окъуйдула, болушлагъа атланы послелогла бла сала, айтымла къурайдыла.

IV. 129, 130 ишлени этиу. Атланы керекли болушлагъа сала джазадыла.

V. Юйге иш: § 31 окъургъа, 131 ишни этерге.

* * *

Элли тогъузунчу дерс

Дерсни темасы: Послелогланы къуралыулары бла тюз джазылыулары.

Дерсни мураты: Тамыр эмда къуралгъан послелогладан хапар бериу.

Дерсни барыу

I. Окъулгъанны къайтарыу.

Текстни окъуйдула, послелогланы табадыла, ала къайсы болушла бла джюрютюлгенлерин айтадыла, айтимланы членлерин айырадыла. Текст къангада джазылыб турады.

ТЕКСТ

1) Кесинде болум болмагъанла махтанырла джууукълары бла. Бир кёрсюнле ала махтаныб кеслерини бир джукълары бла. 2) Къабынмай джер юсюнде ёртенле, хар кюн сайын нюр тёксюнле эртденле. 3) Кюрт басса да белге дери, джаз джашнаб келир.

II. Джангы дерс: Послелогланы къралыулары бла тюз джазылыулары.

Таблица бла ишлеу.

Послелогланы къралыулары:

1. Бла, сайын, ючюн, сартын, дери, таба.

2. Тюрсюн-лю, себеб-ли, чакъ-лы, сыфат-лы, ара-сы.

3. Сенден сора ким келди? (Хапар сора кел.— Этим-сёзлеудю. Алгъын биз барайыкъ, сора сиз келирсиз.— Байламды.)

Соруула. Биринчи къауум послелогланы сёзню кърарамында айырчыгъыз. Ала къруру неден къралгъандыла? Была къаллай послелогла боллукъдула?

Экинчи къауум послелогла тилни къайсы кесеклеринден, нелени болушлугъу бла къралгъандыла? Была къаллай послелогла болдула?

Тамыр эмда къралгъан послелогланы айыргъандан сора, аланы сёзле бла къалай джазылгъанларына эс недиле. Ала башха джазыладыла деген оюмгъа келеди-ле.

III. Бегитиу ишле. 132, 133 ишлени толтуруу.

IV. Юйге иш: § 32 окъургъа, 134 ишни этерге.

* * *

Алтмышынчы дерс

Дерсни темасы: Байламла.

Дерсни мураты: Байламдан хапар бериу, аланы тилде күүлукъларын айыруу.

Дерсни барыуу

I. Сёзлюк диктант.

Кюнортадан сора, танг аласында, кыбла таба, джолджанында, школну аллында, эртденбла, тамбла, эртденбла эртде.

Грамматика айыруу. Айтымланы къангадан джазадыла, аланы членлерин айырадыла.

1) Туура урушха дери джетдирдинг, тау чам бла бизни кюдюрюб. 2) Кирдик урушха Ата джурт ючюн, кёзге кёргюзе хар затны. 3) Тау кыйырларында төгерек айлана, не заманнга дери турургъа мурат этесе? (А. Х.)

II. Байламладан хапар бериу.

Къангада, тетрадада да ишлеу.

1. Сыртла да, чегет да джазгъы бет алгъандыла. Москва бла Ленинград бизни къралда эм уллу шахарладыла. Кече джылыды, шошду, алай а сабийлени андамында тауушлары чыгъады.

Айтымланы окъуйдула, аланы членлерин айырадыла, байламланы табадыла, аланы күүлукъларын айырадыла.

2. Тенг джарашдырыучу эмда бойсундуруучу байламладан хапар бериу.

1) Биченликле бла чегетле кёгере башлагъандыла. 2) Кёгет тереклени не къачда, неда джаз орнатадыла. 3) Ётюрюкню аягъы джокъду, алай а къанатлыдан дженгилди. 4) Заман кёбдю деб, этер ишинги узакъ болджалгъа салма. Айтымланы окъуйдула, байламланы табадыла, бу соруулагъа джууаб этедиле:

Биченликле, чегетле деген башчыла бир-бирине къайсы байлам бла байланыб келедиле? Айтымны бу членлери бир-бирине бойсунуб келемидиле?

Бу юлгю бла экинчи, ючюнчю айтымланы байламларын айырадыла.

У с т а з:

Эмда, не, неда, алай а айтымны къаллай членлерин байлаб келедиле? Алай бла, тенг джарашдырыучу байламла деб къаллай байламлагъа айтадыла?

Тёртюнчю айтымны окъуйдула, бу соруулагъа джу-
уаб этедиле:

Бу къош айтыммыды огъесе бошмуду? Нек къош ай-
тымды? Биринчи айтым къайсыды? Экинчи уа? Ала
къайсы байлам бла байланыб келедиле? *Деб* деген бай-
ламны къоюб окъучу. Къош айтым боламыды? Биринчи
айтым экинчиге бойсунамыды? Алай бла *деб* деген бай-
ламны къуллугъу неди? Бойсундуруучу байлам деб къал-
лай байламлагъа айтадыла?

III. Бегитиу ишле: 135 бла 137 ишлени классда эте-
диле, 136 иш юйге бериледи.

* * *

Алтмыш биринчи дерс

Дерсни темасы: Байламланы къуралыулары
бла тюз джазылыулары.

Дерсни мураты: Бош, къош, къурау байламла-
дан хапар бериу, аланы тюз джазылыуларын ангыла-
тыу.

Дерсни барыуу.

I. Окъулгъанны къайтарыу.

Къангада джазылгъан текстни окъуйдула, байлам-
ланы табыб, аланы нелени байлагъанларын, къайсы
къаумдан болгъанларын айта джазадыла.

ТЕКСТ

1) Теберди бла Къобан сууну тюз къатында эмда
бойнунда, анам кибик эркетиб, ёсдюргенсе къойнунг-
да. (*Къ. А.*)

2) Ол къачса, биз да чабарбыз, таб тюссе, тарх деб
атарбыз. (*Е. А.*)

II. Жангы дерсни ангылатыу.

Таблица бли ишлеу.

1. Бош байламла: Сора; ансы, огъесе, бла, эмда, да...

2. Къош байламла: неда, бир да...

3. Къурау байламла: алай а, алай болса да, алай
болгъанлыкъгъа, не ючюн десенг...

С о р у у л а

Къуралыуларына кёре байламла юч къауумгъа нек юлешинедиле? Биринчи къауумда байламла ненча сёзден къуралгъандыла? Экинчиле уа? (Экишер байламдан къуралыб, бирге джазылгъандыла.)

Ючюнчю къауумгъа къурау байламла деб нек айтадыла?

Байламла къалгъан сёзле бла къалай джазыладыла? Къош байламла къалай джазыладыла? Къурау байламла уа?

III. Бегитиу ишле: 138-чи ишни классда толтуртуу.

IV. Юйге иш: §34 окъургъа, 139-чу ишни этерге.

* * *

Алтмыш экинчи дерс

Дерсни темасы: Байламланы бегитиу.

Дерсни мураты: Байламладан берилген билимни бегитиу. Схема ишлерге юретиу.

Алтмыш ючюнчю дерс

Дерсни темасы: Сынау диктант (грамматика иши бла).

ТЕКСТ

АЛАКЕЗ

Бир заманда мени къычырыгъыма ынгырдагъан таууш келди. Къулагъымамы келеди экен, деб тынгыласам, ол а — Алакёз. Ийнеклерими тауушларын а минг ийнекни ичинде да ангылайма. Таууш чыкъгъан джанына мыллык атдым. Дуппурну джанында бир агъаргъан эслеб, аны таба тебредим. Къычырама, ол да мурулдайды. Бир акъсыл затдан айырылыб, мени таба атлады. Дагъыда, мени ары чакъыргъанча, ызына атлады. Не затды бу? Бузоу хансада джатыб турады да! Биз а, Алакёз алкъын къозларыкъ тюлдю, деб тура эдик. Аллай джангылыу бола турады.

Бу затда бизни зоотехник да, мен да терсбиз. Не этгин... Энди къалай этебиз? «Тур, эринчек, кел юйюбюзге», — дейме мен. Ол а керти да эринчек, къобар акъы-

лы чыртда джокъду. Къоркъуб а джаным чыгъады. Онг джаныбыздагъы чегетчикде терекле къарангыда бир эрши кёрюнедиле.

Грамматика иш: Послелогланы бир, байламланы эки сыз бла тублерин сызаргъа.

Алтмыш тёртюнчю дерс

Дерсни темасы: Кесекчиклени магъаналары.

Дерсни мураты: Кесекчикледен хапар беруу, аланы тилде джорюулерин ачыкълау.

Дерсни барыуу

I. Халатла бла ишлеу — 20 мин.

II. Джангы дерс: Кесекчиклени магъаналары.

Къангада, тетрадлада да ишлеу.

АЙТЫМЛА

1) Кечеги къонакъны киши таныялмады.— Кечеги къонакъны киши да таныялмады. 2) Ичкери кир,— Ичкери кирсенг а.

Кесекчиклени къауумлары

Энчи сёзле

1. Хайыр, сен айтхан болсун.

2. Джангыз сен къалдынг.

3. Къуп-къуру сен келдинг.

4. Хо, мен айтханча болду.

5. Майна, Хызыр келе турады.

6. Шо быланы алыб нек келдинг?

Аффиксле

1. Школгъа бар-чы, окъуу, билим ал-чы, анангы айтханын эт-чи, къарыуунгу кёрчю, тышынгдан окъу-чу (-чы, -чу, -чи, -чю).

2. Ахматмы келди? Ахмат, келдингми? Сен окъудунгму? Аны этген ишин кёрдюнгму?

Къуралыуларына кёре, кесекчикле. ненча къауумгъа юлешинедиле? Сёз кесекчикле къалай джазыладыла? Аффикс кесекчикле уа?

III. Бегитиу ишле: Аффикс, сёз кесекчиклери болган айтымлагъа кесекчикле къошуб джазыу.

IV. Юйге иш: § 35 окъургъа, 142-чи ишни этерге.

* * *

Алтмыш бешинчи дерс

Дерсни темасы: Кесекчикле.

Дерсни мураты: Магъаналарына кёре, кесекчиклени къауумларын ангылатыу.

Дерсни барыуу

I. Окъулгъанны къайтарыу.

Грамматика айырыу. Джазадыла тетрадада, къангада да айтымланы, кесекчиклени табыб, тюблерин сыза, къуралгъанларына кёре, сёз неда аффикс кесекчикле болганларын айтадыла.

ТЕКСТ

1. Ата джуртум! Табсам сени, шо, къараб бир кёрюрге, таб, ол кюнде хазыр эдим тауларында ёлюрге. (X. O.)

2. «Джанымы къыйнама!»— дейсе сен меннге,— Джетмейсе,— дейсе,— мени кёлюме». Боламыдыла бизнича тенгле? Терс ким эсе да, сорсунла элге. (X. O.)

II. Джангы дерсни юретиу.

Текст бла ишлеу. (Текст, не къангада, неда къагъытда джазылыб, хазыр болуб турады.)

1. Ма айю кеси. Майна Сафу келе турады. Майнама мен айтхан джаш.

2. Сен да келдинг. Бир да келме. Бютюн да иги болду! Сен барчы, келчи, окъучу, кюлчю.

3. Ауар ташха таянмагъыз. Къоян тюл, къушха ушайды... Бирини асыры ичи суймей, бири да къадалыб иймей, бири чабады, аякълары ташха тиймей... Огъай, берп айланыб келди. (E. A.)

4. Ол келген Азаматмыды? (Сенмисе, олмуду, ёгюзмюдю.)

5. Хо, таныйма. Хайыр, сен айтхан болсун...

6. Тамам кезюнден урайыкъ, биз да аллай бирге джарайыкъ, тюз сени къатынгдан бир къоян къачды. Туура сен айтханча болду.

7. Ол къатына киши адамны чырт да къоймаз, менден башха чырт киши джюгюн салмаз. (Къуру, къупкъуру, джангыз, хазна, сынгар...)

Окъуйдула, кесекчиклени табадыла, ала къаллай магъана бергенлерин айырадыла, магъаналарына кере, кёргюзюучю, кючлендириучю, огъайлаучу, соруучу, бегитиучю, белгилеучю, мардалаучу кесекчикле тилде джюрютюлген оюмгъа келедиле.

III. Бегитиу ишле: 143, 144 ишлени классда этиу.

IV. Юйге иш: § 36 окъургъа, 144 ишни аягъына дери этерге.

* * *

Алмыш алтынчы дерс

Дерсни темасы: Междометие.

Дерсни мураты: Междометиени магъанасындан хапар бериу.

Дерсни барыуу

I. Окъулгъанны къайтарыу. Айтымлада тюбеген кесекчиклени сохталаны бири, къуралыуларына кере, сёз, аффикс кесекчикле, магъаналарына кере да къайсы къауумдагъы болгъанларын айта джазадыла. Текстни устаз айтымла бла аууздан береди.

ТЕКСТ

— Майна къоян — майна къоян! Джукъунг келиб турма да уян! Сен тели кереме, баям! Хайда-хайда, ызындан таян.

— Огъай, бери айланыб келеди, марджа, бугъун, бизни кередиди! Талада да эки ит юредиди!

— Къояннга тюл, къушха ушайды, майна къулакъгъа ташайды.

С о р у у л а

Къуралыуларына кёре, кесекчикле къаллайла боладыла?

Магъаналарына кёре уа?

II. Джангы дерсни ангылатыу.

Плакатдагы текст бла ишлеу.

Междометиени магъанасы

1) Сау болсунла, къалай иги иш этгендиле.— Ай, сау болсунла, къалай иги этдиле! 2) Джарылыб тургъан кёлюм кенгди. — Ох, ох! Джарылыб тургъан кёлюм кенгди!

Междометиени къауумлары

1. Ыхы-ы-ы, онгсузлагъа этгенинг джетдими, бетсиз! Оу, мен джарлы, мен хариб, бир затла бола айланадыла!

2. «Мах-мах-мах!» дегенлей, Бойнакъ джан солуу этиб джетди.

3. Иш-ш-ш! Бош къаллыкъ! Тарх-тарх-тарх деб шкок тауушла эштилдиле. Киштикни мияу-мияу-мияу деген тауушу келеди.

У с т а з

— Биринчи бла экинчи айтымланы магъаналарында не башхалыкъ барды? Ай, ох сёзчюклени не магъаналары барды айтымлада, ала нек джюрютюледиле?

Тюбюндеги текстде междометие эки къауумгъа нек юлешингендиле? Биринчи къауум междометие бла экинчини не башхалыкълары барды? (Биринчи къауум адамны сезимлерин танытады, экинчи къауум а хайуанлагъа, джануарлагъа, къанатлылагъа айтылгъан, неда эниклеучю сёзледиле.)

III. Бегитну иш. Междометие болгъан айтымла къуратыб джаздыруу.

IV. Юйге иш: § 37 окъургъа, 141 ишни этерге.

* * *

Алтмыш джетинчи дерс

Дерсни темасы: Междометие.

Дерсни мураты: Междометиедени къуралыулары бла тюз джазылыуларын айыруу.

Дерсни барыуу

I. Окъулгъанны къайтарыу.

Берилген текстде междометнелени табадыла, аланы магъаналарын, къауумларын айырадыла.

ТЕКСТ

«О-хахай, бери чабыгъыз!» — деб ким эсе да кычырды. «Тоба-тоба! Бу не сейир болду», — деб чабышыб чегетге чыкъсакъ, сора Кемал, бизни арлакъ элтиб, джангы ёлген айюню кёргюздю.

«Хой-хой-хой!» — деб, биз бек сейирсиндик.

II. Джангы дерс: Междометнелени къралыулары бла аланы тюз джазылыулары.

Китаб бла ишлеу. § 38 окъуйдула, бу соруулагъа джууаб этедиле:

Биринчи къауум междометиеле къаллай тамырладан (сёзледен) къралгъандыла? (Къатланган тамырладан.)

Ай медет, о хахай, ай хариб, ай иги сагъан дегенча междометиеле уа? (Кесекчикле бла сёзледен.)

Междометиеледен сора къаллай тыйгъыч белгиле келедиле? Заптяойла бла кёлтюртючю белгиле къалай джюрютюледиле? Кесекчикле бла междометиеле къалай джазыладыла? Междометнелени орталарына сызчыкъ къачан джазылады?

III. Бегитну иш. 147-чи ишни этдируу.

IV. Юйге иш: § 38 окъургъа, 148-чи ишни этерге.

* * *

Алтмыш сегизинчи дерс

Дерсни темасы: Окъулгъанны къайтарыу.

Дерсни мураты: Берилген схемала бла тилни кесеклерин айырыу.

Схемала китабда, тилни хар кесегинден сора, берилгендиле.

Грамматика айыругъа джылны ичинде окъулгъанны къайтарыугъа берилген ишлени устаз хайырландырады.

Алтмыш тогъузунчу дерс

Дерсни темасы: Сынау диктант (грамматика иши бла).

ТЕКСТ

СОКОЛЬНИКЛЕДЕ ЁЛКА

Владимир Ильич Ленин Сокольникледе сабийлеге къуралгъан ёлкагъа келди. Сабийле мардасыз къууандыла. Сабийле бир-бири къолларын тутуб, тегерек болдула. Оюнчакъланы барысын кеслери этген эдиле. Гитче Катячыкъны чычханчыкъ этдиле. Лёша Катяны ызындан сюрдю, аны тутхан бек тынч эди. Алай а ол Ленинден тутхан эди. Владимир Ильич Катяны къолларында ёрге мийик кёлтюрдю. Киштикчик чычханчыкъгъа джеталлыкъл тюрдю!

Гитче Катячыкъ Ленинни къатында чаба эди. Ленин эслеб, акъыртынчыкъ аны къолундан тутду. Сабийле кёб ойнадыла, азбар айтдыла, джырладыла. Ол кёзюуде Надежда Константиновна Крупская бла Владимир Ильични эгечи Мария Ильинична юйге, уллу корзинканы толтуруб, саугъала алыб келдиле.

Саугъаланы сабийлеге Ленин келтирген эди. Сабийле саугъалагъа къууаныб, даурчукъл этген заманда, билдирмей, Ленин акъыртынчыкъ юйден чыкъды.

Грамматика иш: 1. Тилни баш кесеклеринден (этимледен), къуллукълчу кесеклеринден мисалла текстден джаргъа.

Юлгю: Этимле:.. (Джегилиучю, джегилмеучю этимле да).

Послелогла:.. Байламла:.. кесекчикле:..

Джетмишинчи дерс

Бу дерс халатла бла ишлеуге бериледи. Быллай ишни хар дерсде этерге болады: джангы материалны окъугъан кёзюуде хар дерсде он-онбеш минутну узагъына сохтала ал дерсде этген халатлагъа анализ бериуню, ала грамматиканы къайсы джоругъуна сыйыннганын

эсге тюшюрююню, халатсыз къалай джазургъа керек болгъаныны юсюнден ушакъ бардырыгъа тыйыншлыды. Алай бла сохтала ал дерследе алгъан билим аланы эслеринде бегий, орун ала барлыкъды.

Сынамлы устазла тюзюнлей алай бардырадыла халатла бла ишлеюню.

Окъулгъан орфограммалада грамматика джорукълагъа келишмеген затла — халатла табылсала сохтала джазгъан диктантлада, изложениеледе неда сочинениеде, халатла бла ишлеуге энчи дерс бериледи.

Аллай ишни бардырыр ючюн, устаз сохтала джибрген халатлагъа классификацияны хазырлайды, таблицаны джарашдырады.

Халатланы таблицасын бу халда салыргъа боллукъду:

Сынау диктантда джиберилген халатла:

Программаны бѐлюмю	Сынау иштеги орфограммала	Х а л а т л а				
		тамырда	аффикследе	уллу харифде	бирге джазыуда	башха джазыуда

Бу дерсни ол формада бардырыу хайырлы болургъа керекди. Устаз, башха тюрлю бардырыгъа таукел болса, алай этерге да эркинди.

БАШЛАРЫ

Бешинчи классда к̄рачай тилни ок̄утууну бир к̄ауум методика амалы

I. Т̄ртюнчю классны к̄айтарыу	4
II. Лексиканы ок̄утуу	4
III. С̄з к̄урауну юсюнден	5

Тилни кесеклерин ок̄утууну юсюнден

1. Ат	6
2. Сыфат	6
3. Санау	7
4. Алмаш	7
5. С̄злеу	8
6. Этим	9
7. Тил ёсдюрюге энчи берилген саг̄атланы юсюнден	9
8. Тюз джазыуну ок̄утуу	10
9. Халатла бла ишлеу	11
V класс. Тематика планла	13
Дерсле	20

Алтынчы классда к̄рачай тилни ок̄утууну бир к̄ауум методика амалы

I. Бешинчи классны к̄айтарыу	83
II. Этим	83
III. Послелогла	85
IV. Байлам	85
V. Кесекчик, междоетие	86
VI класс. Тематика планла	87
Дерсле	92

ИБ 730

Эльканов Магомет Казиевич

УРОКИ КАРАЧАЕВСКОГО ЯЗЫКА

V—VI КЛАССЫ

пособие для учителя

на карачаевском языке

Редактор А. Дж. Баучиёв
Технический редактор М. Ф. Перепадя
Корректор К. А.-К. Салпагарова

Сдано в набор 10.03.80. Подписано в печать 22.08.80. ВУ 97276.
Формат 84x108¹/₃₂. Бумага тип. № 2. Гарнитура литературная. Печать высокая. Усл. п. л. 8,4. Уч.-изд. л. 7,1. Тираж 600 экз. Заказ № 1378. Цена 20 коп.

Карачаево-Черкесское отделение
Ставропольского книжного издательства
357100. г. Черкесск, пл. Кирова, 23. Дом печати.

Карачаево-Черкесская укрупненная типография
357100. г. Черкесск, Первомайская, 47.

70

Эльканов М. К. Уроки карачаевского языка для 5—6 классов.
Ставропольское кн. изд-во (Карачаево-Черкесское отд.)

74.261.4 (кар.)

Э $\frac{60601-84-70}{M 159(03)-80}$ 70--80

УСТАЗНЫ ЭСИНЕ

Халкъ депутатланы область Советини исполкомуну окъуу бѣлюмю талай джылдан бери ана тилни устазларына болушлукъгъа методикадан китабла чыгъарады. Биринчи классныкъы 1974 джыл чыкъгъанды, экинчини бла ючюнчюнкю — 1975 джыл, тѣртюнчю классныкъы 1979 джыл чыгъгъандыла. Быйыл бешинчи классда ана тилден, бешинчи бла алтынчы классда грамматикадан чыгъады.

Келир джыллада бир-бири ызындан бирси класслагъа да чыгъарыкъдыла методикадан болушлукъ китабла.

Ана тилни устазлары, ише ала бла хайырлана, сынай туруб, кѣллерине келген зат болса, аны юсюнден устазланы билимлерин ѳсдюрюу институтха, китаб басмагъа неда аллай китабланы авторлрына билдирселе, миндан ары ала айтхан джараулу оумла эсге алыныргъа боллукъ эдиле.

